

GRESKOVITS BÉLA

Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa?

Gazdasági reform és politikai stabilitás az új democráciákban

AZ ELHIBÁZOTT PREDIKCIÓK FELVETETTE KÉRDÉSEK¹

A társadalomtudósok nem bizonyultak jó látóknak, ami az utóbbi évtized kelet-európai változásaira vonatkozó előrejelzéseiket illeti.

Aligha vonható kétségbe például annak a kritikus megállapításnak a jogossága, amit ezzel összefüggésben Galbraith tett a közgazdászokról: „Mondani sem kell talán, korunk gazdasági gondolkodásának legnagyobb kudarca, hogy elmulasztotta előre jelezni a mostani forradalmi változásokat Közép-Európában és a Szovjetunióban” (Wojtyna 1992). A közgazdáknak nem sikerült előre jelezniük azt sem, *milyen hosszú és mennyire drámai visszaeséssel jár majd a gazdasági átalakulás*. Sokszor a többi társadalomtudomány művelői sem tudtak megbízhatóbb előrejelzést adni a kelet-európai fejlődésről. Röviddel a demokratikus átalakulást övező eufória után szociológusok és politikatudósok több borús előrejelzést is megfogalmaztak a kelet-európai reformok várható politikai dinamikájáról, többnyire a harmadik világ, elsősorban Latin-Amerika politikai-gazdasági szcenáriói alapján. Adam Przeworski arra a híressé vált tételre jutott, hogy a „Kelet” – a szocializmus utáni Kelet-Európa – gazdaságilag is, politikailag is a „Dél”, azaz a gyengén fejlett harmadik világ részévé válik. Kevés esélyét látta annak, hogy a régió kiszabaduljon a „szegény kapitalizmus”, és a gazdasági reformok veszteséinek elkeseredése táplálta *erőszak, zűrzavar és politikai instabilitás* Latin-Amerikában ismerős kettős szorításából (Przeworski 1991). Mások – többek közt David Ost és Jerzy Hausner – ugyancsak latin-amerikai tapasztalatokra utalva – a *populista fordulat* kockázatára hívták fel a figyelmet. Szerintük

Kelet-Európában nagy a veszélye annak, hogy a gazdasági reformok által a társadalom peremére szorított tömegek fogékonyá váljanak a demagógiára, s előbb-utóbb populista vezéreket segítsenek hatalomra, akik semmissé tehetik a politikai és gazdasági átalakulás addigi eredményeit.² Ami a két említett pesszimista előrejelzést illeti, egyelőre egyik scenárió sem következett be Kelet-Közép-Európában.³ Ellenkezőleg: az itteni országok átalakulását mind ez ideig figyelemre méltó mértékű stabilitás, a békés politizálás túlsúlya, valamint a populizmus kormányképtelensége jellemzi.

Ugyanakkor, míg a szociológusok és a politológusok az említett veszélyek kimutatására összpontosították szellemi energiáikat – csakúgy mint a gazdasági elemzők –, számításon kívül hagytak a térség fejlődési pályáját alakító olyan, lényeges tényezőket, amelyek populista fordulatok helyett végül *kommunista utódpártok demokratikus választási győzelmeire* vezettek Litvániában, Lengyelországban és Magyarországon. Az következett be, aminek 1990-ben még senki sem adott volna esélyt. Sőt, 1993-ban és 1994-ben a korábbi, elrajzolt jövőképek helyére újabb – nem kevésbé kétséges – vélekedések nyomultak. A régióban terjedő posztkommunista hatalom következményeként egyes elemzők *politikai és gazdasági restaurációtól* tartottak, jöllehet – csakúgy mint a politikai erőszaknak, a destabilizációnak, illetve a populista hatalomátvételnél – mind ez idáig ennek sem látszanak egyértelmű jelei.

A kevésbé találó predikciók láttán indokolt feltenni a kérdést: vajon *mi az oka* a társadalomtudományok rövidlátásának.

Mivel a Kelet-Közép-Európára vonatkozó jóslatok sokszor a latin-amerikai tapasztalaton alapultak, arra gondolhatunk, az előrejelzések amiatt nem teljesültek, hogy *alkalmatlanul választott analógiára* épültek (Bunce 1993). Természetesen semmi kifogásunk nem lehet további analógiák alkalmazásával szemben, én mégis azt gondolom, hogy a posztkommunista világ jövőjével kapcsolatos eddigi, téves jóslatok miatt korai lenne magát a latin-amerikai analógiát is elvetni. Szerintem egyáltalán nem merültek még ki a lehetőségek, hogy a harmadik világ utóbbi évtizedekbeli fejlődésének tanulmányozásával a saját régiókról szerezzünk értékes ismereteket.⁴

Ebben a cikkben a fő célom azt megmutatni, mi lehet a szerepe a latin-amerikai és a kelet-közép-európai társadalmi és gazdasági *sruktúrák különbözőségének* abban, hogy az utóbbi térségben egyelőre nyugalmasabb, békésebb és kiszámíthatóbb a gazdasági reformok politikai dinamikája annál, amit Latin-Amerikában tapasztaltak a kutatók, s ami a Kelet-Közép-Európa politikai-gazdasági jövőjével kapcsolatos negatív várakozásaikat is befolyásolta.

A következő két összefüggő kérdésre keresem a választ.

1. Mi magyarázza, hogy a reformok hozta gazdasági és szociális feszültségek ellenére és a várakozásokra rációfolva, kevesebb politikai instabilitással és erőszakkal járt az átalakulás első öt éve Kelet-Kö-

zép-Európában, mint a radikális gazdasági szükségprogramok időszaka Latin-Amerika sok országában?

2. *Mi az oka, hogy a várakozásokkal és a visszatérő latin-amerikai tapasztalattal ellentétben a populizmus mind ez ideig távol kényszerült maradni a kormányrúdtól a demokratizálódó Kelet-Közép-Európában? Közelebbről: mi magyarázza, hogy sehol sem került sor populista gazdaságpolitikai fordulatra, a közvetlen tömegmozgósítás Latin-Amerikából közismert módszerére?*

Az utóbbi kérdés abban a megfogalmazásban is izgalmas: *vajon indokolt-e az utódpártok régiószerte tapasztalt demokratikus hatalomátvétele kapcsán baloldali gazdaságpolitikai fordulattól tartani?*

PIAC VAGY DEMOKRÁCIA?

A nyolcvanas években Latin-Amerika és a nyolcvanas–kilencvenes évtized fordulóján Kelet-Európa országait sújtó gazdasági nehézségeknek sok szempontból közös a gyökere: a világgazdaság hetvenes és nyolcvanas évtizedben végbement *szerkezeti átalakulása*, amihez nem tudtak alkalmazkodni, és az *eladósodottságuk*, mely egyszerre tette elkerülhetetlenné és nehezzé az adaptációjukat.⁵ Köztudomású, hogy a hetvenes és a nyolcvanas években mindkét régió országai *hatalmas nemzetközi adósságot* halmoztak fel olyan világgazdasági környezetben, mely utóbb egyre nehezebb tette az adósságszolgálatot. Hasonló helyzetbe kerültek abból a szempontból is, hogy többnyire addig *halogatták* a kedvezőtlen feltételekhez való gazdaságpolitikai alkalmazkodást, míg a külső és belső egyensúlyi problémáik akuttá váltak.

A halasztás egyrészt a *fejlődési trend félreértéséből* adódott: sem „Délien”, sem „Keleten” nem készültek fel a kormányok arra, hogy a világgazdaság tartós szerkezeti változáson megy át. A nyolcvanas évtized elejének külgazdasági sokkjára éppúgy nem számítottak, mint arra, hogy az alkalmazkodás pénzügyi forrásai rendkívül megdrágulnak, szűkössé és szigorú gazdaságpolitikai feltételekhez kötötté válnak. Az elodázott alkalmazkodás másrészt *politikai* okokra is visszavezethető. A restriktív gazdaságpolitikai fordulatokkal, s a velük járó szociális feszültségekkel összefüggésben a rendszereikkel szembeni *politikai elégedetlenség kitörésétől* tartottak az uralmon lévők, mint később kiderült, teljes joggal.

Mindenesetre a harmadik világban, közelebbről Latin-Amerikában, legkésőbb a nyolcvanas évtized elejéig lehetett halogatni a gazdaságpolitikai alkalmazkodást. Ami Kelet-Európát illeti, közismert, hogy bár a harmadik világbeli szükség-gazdaságpolitizálásra emlékeztető korrekciók nem egy országban már a nagy átalakulás előtt megkezdődtek, a gazdaságpolitikai irányváltást még a „déli” adósokhoz képest is tovább, nagyrészt a nyolcvanas évek végéig késleltették a bezárkózó, merev rezsimek. Így az utóbbi térség sok országának ma

az eladósodottság stresszhelyzetében kell átesnie az egyébként is gazdasági és szociális megterheléssel járó rendszerváltozáson.

Az analógia nemcsak a világgazdasági sokkokból eredő latin-amerikai, és a kelet-európai transzformációs válság, hanem a Latin-Amerikában a nyolcvanas, Kelet-Európában pedig nagyrészt a kilencvenes évtizedben elkezdett *reformok* típusa tekintetében is fennáll.⁶ A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a tanácsadók nagyrészt ugyanazt a vezérfonalat tartják követendőnek a „*keleti rendszerváltás*”, mint a „*déli stabilizált növekedés*” esetében: lényegében a „*washingtoni konszenzusnak*” megfelelő gazdaságpolitikát, amely a kommunizmus összeomlása idejére éppen túljutott „félüzemi próbáján” a harmadik világban.

Anélkül, hogy a bevezetett reformok részletes ismertetésére és értékelésére itt sort kerítenék, megjegyzem, hogy a végrehajtott gazdasági szükségprogramok ellenére az adósságok sem a nyolcvanas, sem a kilencvenes évtizedben nem tudták visszafizetni az adósságukat, továbbá, hogy Latin-Amerikában, de másutt is a harmadik világban „*az elveszett növekedés évtizede*” lett a nyolcvanas.⁷ Sőt az országok egy részét máig elhúzódó gazdasági visszaesés, nagy és fel-felgyorsuló infláció, a hatvanas és hetvenes években kiépített ipar leépülése, súlyos munkanélküliség, sok helyütt pedig elszegényedés, társadalmi anómia sújtja.

A „Dél” és „Kelet” közötti analógia drámai tétele, hogy a fenti értékelés sok tekintetben a kilencvenes évek első felének Kelet-Európájára is érvényes. Az alkalmazkodás politikai kockázatával kapcsolatos latin-amerikai aggodalmakat teljes mértékben igazolták a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évtized első felének eseményei, amelyek *IMF-lázadások* néven honosodtak meg a köztudatban. John Walton, az időszak társadalmi mozgalmainak kutatója szerint 1976 és 1987 között „...válaszként az adósság megkétszereződése kiváltotta kormányzati gazdaságpolitikákra a társadalmi elégedetlenség egyszeri és példátlan méretű hulláma csapott át fél Latin-Amerikán. A bádogvárosok lakói, a munkások és a középosztálybeliek utcai zavargásokkal, politikai tüntetésekkel és általános sztrájkokkal adtak nyomatékot választásuknak a megélhetésre való joguk és a külföldi hitelezők érdekében rájuk mért újfajta, kétségbeejtő szegénység között” (Walton 1991: 299).

Walton 13 országban a tiltakozás több mint ötven tömegeseményét elemzi, melyek egyenként is összekapcsolódó megmozdulások sorozatát jelentették. Bár a vizsgált események 1976 és 1987 között játszódtak le, túlnyomó többségükre sokkal rövidebb idő alatt, az adósságválság 1982-es kirobbanása és 1987 között került sor. A kontinensszerte kirobbant tiltakozásokban óriási tömegek vettek részt. A meg-megújuló ellenállási kísérletek több száz halálos, még több sebesült áldozatot követeltek, és közvetlenül is tízezernyi letartóztatással jártak. A társadalmi nyugtalanságnak legtöbbször politikai következménye is volt, bár a kormányok válasza széles skálán moz-

gott: a szükségállapottól és a kijárási tilalomtól a tiltkozást kiváltó intézkedések visszavonásán vagy kompenzációján keresztül egészen a kormányátalakításig és a „felelős” miniszterek leváltásáig vagy épp a polgári kormányzásra való visszatérésig (Walton 1991: 310–315). 1985-ben, az „IMF-lázadásokkal” a háttérben épp eléggé indokoltnak hangozhattak a perui elnök, Alán Garcia Latin-Amerika jövőjéről mondott aggodalmas szavai: „Drámai választás előtt állunk: vagy az adósság, vagy a demokrácia” (idézi Walton 1991: 299).

A válság és a reformok kiváltotta „déli” politikai viharok tapasztalata nélkül alighanem nehéz lenne megérteni, miért visszhangozta a fenti „vagy-vagy”-típusú megközelítést Garcia mondata után öt-hat évvel a „keleti” átalakulás kilátásainak egyre több elemzője is. Adam Przeworski „nyersfordításában” a keleti transzformáció alternatívája inkább így hangzott: „*vagy a piac, vagy a demokrácia*”. „E cikk-cakok (értsd: a *stop-go*-ciklusok – G. B.) dacára a reformok eléggé messzire juthatnak demokratikus körülmények között, de politikai szempontból instabil helyzetet teremtenek” (Przeworski 1991: 180). Vagy amint David Ost értelmezi Przeworski gondolatmenetét: „...a demokrácia kétféle módon is bajba kerül. Ha a kormányok rendeletekkel vezetik be a gazdasági reformokat, delegitimizálják a demokratikus szabályokat és veszedelmes politikai ellenállást váltanak ki. Ha visszakoznak a piaci átalakításban, tartóssá teszik az időleges szegénységet, ami szintén meggyengíti a demokráciát. A demokratikus rendet Przeworski és mások véleménye szerint legjobban akkor lehet bevezetni, ha az emberek önkéntesen vállalják az elszegényedést. Mivel erre kicsi az esély, nehéz lesz szilárd demokráciát teremteni. Következésképpen – mondja Przeworski – a Kelet Déllé vált: magán hordozza a Dél jellegzetes instabilitásának és bizonytalanságának valamennyi jegyét” (Ost 1992: 48–49).⁸

Nem állítom, hogy a Dél tapasztalataira vonatkozó utalások egészen elhibázottak volnának. Az összevetést indokoltá, sőt tulajdonképp a borús politikai jóslatokat is megmagyarázhatóvá teszi, hogy a válság és a gazdasági reformok hasonlóan negatív irányú szociális és társadalmiszerkezeti változásokat indítottak el Keleten, mint Délen.

Ugyanakkor a válság és a reformok hatásainak a latin-amerikai tapasztalatokkal egybevágó tényei tükrében még indokoltabb a kérdés: miért csak eddig, az átalakulás súlyos következményeiig tart a trendek hasonlósága? Miért tűnik mind ez ideig elhibázottnak azok jóslata, akik a harmadik világi gazdasági és szociális megpróbáltatásokra harmadik világi típusú *politikai reakciókat* vártak Kelet-Közép-Európában is?

Való igaz, hogy az átalakulást bevezető stabilizációs szükségprogramok kezdetén, vagy később, mindegyik országban előfordult szórványos tiltakozás. Kivételképp még drámai megmozdulások is kirobbantak. De sem az átalakulás kezdetét, sem a későbbieket nem jellemezték véres, erőszakos tüntetéshullámok, hosszan elhúzódó, halálos áldozatokkal járó utcai zavargások és összecsapások, foszto-

gatások, általános politikai sztrájkok vagy futótűzként terjedő, országokat megbénító munkabeszüntetések. Olyasvalamire, amit a latin-amerikai IMF-lázadások számos esetében láttunk, vagyis mindezen ellenállási formák *összekapcsolódó együttesére* pedig védképp sehol nem került sor Kelet-Közép-Európában.⁹

A magyarázatom erre röviden az, hogy bár a reformok valóban sok szociális megpróbáltatással és politikai feszültséggel járnak Keleten is, az ellenük való fellépés strukturális gazdasági és politikai feltételei, így formái is mások e térségben, mint Latin-Amerika „lázadó” országai voltak. Az alább kifejtendő értelemben különböznek a reformok hátrányos következményeivel szembeni ellenállás jellegzetes típusai, s az ellenállási formák Keleten könnyebben *rendeződhettek olyan mintába*, amely végső soron *hosszabb türelmi időt* hagy a gazdasági és politikai reformok kibontakozására és konszolidációjára. Más megfogalmazásban: Kelet-Közép-Európa polgárait társadalmi és gazdasági strukturális (továbbá e cikkben nem elemzett egyéb) okok *nagyobb „türelemre ítélik”* az átalakulásal járó megpróbáltatásokkal szemben. Az itteni társadalmak nagyrészt kényszerű türelme is – mint Albert Hirschmann mondaná – „hitel, amit valamikor törleszteni kell” (Hirschmann 1981: 40). De önmagában amiatt, hogy a türelmi periódus hosszabb, talán törleszteni is könnyebb lesz, mint Délen volt. Az a tény, hogy a türelmi időszak mindmáig tart, azok érveit erősíti, akik szerint mégsem válik a Dél részévé a Kelet: vagyis a vártnál nagyobb az esélye annak, hogy a párhuzamos gazdasági átalakulás konszolidálódó demokratikus környezetben folytatódhasson a térségben.

A REFORMOKRA LESELKEDŐ FENYEGETÉSEK TÍPUSAI

Elemzésem *mindenekelőtt* a gazdaság és a politika *érintkezési felületeire* összpontosít. A *gazdasági reformok politikai megvalósíthatósága* képezi a vizsgálat tárgyát. A gazdasági reformlépések ugyanis az érintettek reakcióin keresztül *politikai hatásokkal járhatnak*, és megfordítva, ezek a politikai következmények *visszahathatnak* a gazdasági reformok dinamikájára.

Másodszor, míg Przeworski és mások e cikkben kritikával illetett predikcióiból hiányzik az idődimenzió (azaz az 1991-ben vagy 1992-ben elhangzott jóslatokból nem tűnik ki, vajon mikorra érhet be a gazdasági nehézségek baljós politikai hozama), én arra törekszem, hogy aránylag pontosan rögzített időkorlátok között maradjak. Nem azzal foglalkozom, miért volt aránylag békés az átmenet 1989–1990-ben, hanem, hogy *miért az mindmáig*, és miféle érvek szólnak amellett, hogy alighanem a közeljövőben sem kell a régióban szociális indíttatású politikai robbanástól tartani.

Harmadszor, ami a békés átmenet 1989–1990-es történelmi pillanatait illeti, ismeretes a fejlemények olyan indoklása, amely elsősorban az *elitek* helyzetének, attitűdjének és magatartásának elemzésén

alapul.¹⁰ Nem vitatom az elitközpontú magyarázatok fontosságát, de én főleg a politikai türelem *társadalomcentrikus* magyarázatainak lehetséges irányaira vonatkozóan fogalmazok meg elképzeléseket.

Végül, az előbbieknél megfelelően, a politikai dinamika kérdését oly módon problematizálom, hogy *nyolc típusba* rendezem a neoliberais gazdasági reformokkal kapcsolatos sérelmek és ellenszenv harmadik világban megszokott kifejezési formáit. Ezek az alábbiak: *zavargások; sztrájkok; visszatartott átutalások; készlethalmozás és biztosíték nélküli kölcsönfelvétel; tőkemenekítés; bürokratikus szabotázs; a reformok elleni szavazás; és végül alámerülés az informális gazdaságba.*¹¹

Elvben mindegyik típus jól értelmezhető mind a Dél, mind a Kelet összefüggésében. Az is nyilvánvaló, hogy egyikük-másikuk jelentősége és hatása más és más lehet. Az érdekes kérdés az, hogy mekkora a befolyásuk a reformok folyamatára akár egyenként, akár sajátos együttesekbe rendeződve Délen és Keleten? És főként, *mi dönt* az egyes fenyegetéstípusok *relatív jelentőségéről*: arról, hogy melyikük hatását mekkora mértékben tükrözi a gazdasági reformok politikai környezete?

A helytálló válaszhoz mindenekelőtt annak következményeit kell végiggondolni, hogy az ellenállás egyes típusai jellegzetes gazdasági és társadalmi csoportokhoz és viszonyokhoz, *struktúrákhoz köthetők*, azokba ágyazódnak. Ha lehetséges e struktúrák társadalmi-gazdasági súlyának mennyiségi és minőségi ismérvek szerinti összehasonlító jellemzése, akkor megalapozhatjuk álláspontunkat arról, ösztönzik-e vagy sem a társadalom- és gazdaságszerkezet jegyei bizonyos típusú ellenállási formák felléptét, esetleg jellegzetes, összekapcsolódó együttesek jelentkezését Délen, illetve Keleten. Bár azzal, hogy a társadalmi-gazdasági struktúrákat a bennük rejlő ellenállási potenciál *kockázati tényezőiként* vesszük figyelembe, legfeljebb valószínűségi összefüggésekre juthatunk, ezek is közelebb visznek a célhoz, a keleti reformoknak a déliekétől eltérő politikai dinamikája magyarázatához.¹²

Az alábbiakban a reformokat veszélyeztető egyes akciók és a politikai dinamika összehasonlítását a forrásaik, a strukturális *kockázati tényezők* összevetése révén fogom elvégezni.

1. *Zavargások.* A *zavargások*, különösen, ha más fenyegetésekkel együtt jelentkeznek, nem csupán a reformok befejezését vagy lelassítását, a kiváltó gazdaságpolitikai intézkedések visszavonását idézhetik elő, hanem még kormányok, sőt a rendszer átalakítását, megbuktatását is. A *zavargások (és az ide kapcsolható, más ellenállási formák, az erőszakos tüntetések, utcai blokádok, éhségstrájkok és politikai gyilkosságok) a városi szervezetlen és alacsony jövedelmű csoportok, a munkanélküliek, a szegények* tipikus tiltakozási formái. Ezért a *zavargások* típusába összefoglalt tiltakozási formák strukturális kockázatára vonatkozó „dél-keleti” komparatív hipotézishez az alábbi indikátorokat hasonlítottam össze.¹³

Az egy főre jutó GDP szintje és növekedési üteme. Jövedelem-egyenlőtlenségi mutatók. Szegénységi jelzőszámok, mint a csecsemő-halandóság, az egy főre jutó kalóriafogyasztás, valamint a szegénységi küszöb alatt vagy annak közelében élő csoportok mérete. Városiasodási adatok, mint a városiak, az egy milliónál nagyobb városokban, illetve a fővárosban élők aránya a teljes népességen belül; továbbá a városi lakosság gyarapodási üteme; és végül az informálisan letelepedettek aránya a nagyvárosokban. Képzettségi mutatók, mint az írástudatlanok aránya a népességen belül, és az elemi iskolázottság adatai. Végül a politikai erőszak és instabilitás hagyományai.

A GDP (GNP) szintjét összevetve azt látjuk, hogy Latin-Amerika „lázadó” országainak egy részében kisebb, a többiben nagyjából annyi az egy főre jutó jövedelem, mint a Kelet országokban. A GDP növekedési üteme mindkét régióban negatív az összehasonlított időszakokban. Ennek alapján Kelet-Közép-Európában csaknem akkorának kellene megfíelnünk a zavargások és egyéb, drámai politikai megnyilvánulások kockázatát, mint Latin-Amerikában. Csakhogy az összes többi mutató szerint *sokkal kevésbé* valószínű ez a veszély Keleten, mint Délen.

Kelet-Közép-Európában az utóbbi öt évben igen gyorsan polarizálódtak ugyan a jövedelmek, de messze nem akkora még az egyenlőtlenség, mint a harmadik világból is kirívó Latin-Amerikában. A gyorsan szegényedő kelet-európai államokban nagyrészt még mindig *kisebb a nyomor*, mint Délen. Lényegesen alacsonyabb a csecsemő-halandóság, nagyobb az egy főre jutó kalóriafogyasztás, mérsékeltebb a szegénységi küszöb alatt, vagy annak közelében élők számaránya. Figyelembe véve, hogy az *IMF-lázadások* szinte kizárólag városokban, nagyvárosokban, sőt azok összekapcsolódó hálózatában lezajlott események voltak, a Kelet viszonylagos immunitása mellett szólhat a Délnél kisebb mértékű urbanizáltsága is. Témánk szempontjából az a lényeges, hogy Latin-Amerikában aránylag sokkal többen élnek a nagyvárosokban. *A városiasodás folyamatának sajátosságáról* valló adatok is Kelet-Közép-Európa viszonylagos politikai nyugalma mellett szólnak. A latin-amerikaiak az utóbbi három évtizedben a kelet-közép-európaiakat kétszeresen meghaladó ütemben váltak városlakóvá. A bevándorlóknak és a lakosságszaporulatnak a hivatalosság logikája szerint nem jutott volna hely, de a latin-amerikai új városiaknak meghökkenítő tömegei telepedtek le és tengődnek *bádogvárosokban*.

Ha az eddigieken kívül az alapműveltségre vonatkozó adatokat is összevetjük, amelyek újfent Latin-Amerikának Kelet-Európával szembeni hátrányát mutatják, körvonalában előttünk van az a népességi, egészségügyi, szociális, környezeti, kriminalisztikai és *politikai robbanószerkezet*, amit Latin-Amerika nagyvárosi társadalmi jelentenek. Bár a szegénység önmagában még nem politikai dinamit, alighanem sokkal inkább az a térben összezsúfolódó, a bűnözéssel nap mint nap érintkező, szervezhető, és az elemi műveltség híján könnyebben

manipulálható tömegek nyomora. A nagyvárosi politikai bomba Latin-Amerikában az IMF-lázadások formájában már többször is felrobant. Ezzel szemben strukturális okokból Kelet-Közép-Európa társadalmi ebből a szempontból mind ez ideig nem jelentettek olyan politikai pokolgépet, ami a latin-amerikaiak erejét megközelítette volna.

Ha végezetül figyelembe vesszük, hogy míg a kommunizmus alkonyát folyamatos elnyomás jellemezte ugyan, nyílt erőszak alkalmazására, erőszakos hatalomátvitelre azonban csak szórványosan került sor, Latin-Amerika legutóbbi évtizedeit viszont áthatotta a fel-fellángoló politikai erőszak hagyománya, a *politikai kultúra* oldaláról is megerősíthetjük az összehasonlítás egyéb területein megalapozott álláspontot. *Kelet-Közép-Európában a zavargások és a reformokat fenyegető, velük rokon ellenállási formák strukturális kockázata eléggé csekély.*

2. *Sztrájkok.* A sztrájkok veszélyeztethetik a reformok végrehajtását, sőt meg is buktathatják a reformer kormányt a gazdaság megbénításával, vagy a stabilizációnak a bér-árspirálon keresztül okozott károkkal. A sztrájkok (ideértve a bér-, a politikai, az általános, az okkupációs és a munkalassító sztrájkokat, illetve a munkahelyi tiltakozó akciók egyéb formáit) elindítói köztudottan a fehér- és kékgalléros szakszervezetek és a szakmai egyesületek. A sztrájkok kockázatára vonatkozó „dél-keleti” komparatív hipotézishez az alábbi mutatókat, szervezeti, intézményi és szituációs jellemzőket vettem össze: *Az ipar hozzájárulása a GDP-hez és részesevé a foglalkoztatásban. A foglalkoztatás vállalatnagyság szerinti struktúrája. A munkaerő szakszervezeti szervezettsége. A munkanélküliség aránya. A szakszervezeti mozgalom szerkezete, országokonkénti intézményi alapjai és hagyományai. A szakszervezetek hitelessége, szervezési kapacitásai és tényleges aktivitása.*

Az adatok azt mutatják, hogy az ipar hozzájárulása a GDP-hez nem tér el jelentősen, hanem nagyjából egyformán magas mind a két térségben, míg a foglalkoztatásból Kelet-Közép-Európában lényegesen nagyobb rész jut az iparra, ezen belül a feldolgozóiparra, mint Latin-Amerika országaiban. Bár az átalakulás éveit jelentősen visszasetett Kelet-Közép-Európában a foglalkoztatás koncentrációja, a foglalkoztatottaknak még mindig jóval nagyobb hányada talál munkát nagyvállalatokban, mint Latin-Amerikában. Ha a fentiekhez hozzáadjuk, hogy a posztkommunista térségben a tagság gyors lemorzsolódása ellenére még mindig a latin-amerikai szint két-háromszorosa körül van a szakszervezeti szervezettség, akkor az eddigiekből arra lehetne jutni, hogy a reformok sikerét Keleten még inkább beárnyékolja a sztrájkok kockázata, mint Délen. Csakhogy ez elhamarkodott következtetés volna már csak azért is, mert bár az egyes országok helyzete eltérő, minden felhozható strukturális érvre rácsafolva, Kelet-Közép-Európa átalakulását egészében meglehetősen alacsony szintű sztrájk-

tevékenység kísérte eddig. A legveszedelmesebb sztrájkformára, az általános vagy kiterjedt politikai sztrájkra Keleten nemigen került sor.

Nyilvánvaló, hogy a sztrájkok kockázatára vonatkozó „dél–keleti” komparatív hipotézishez a strukturális feltételek mellett egyéb tényezőkre is figyelemmel kell lenni. Ilyen mindenekelőtt a munkanélküliség magas szintje és drasztikus emelkedése a keleti régióban, ami a nemzetközi tapasztalatok szerint ellene hat a sztrájkoknak. Míg a munkanélküliség és a munkahely biztonságának a privatizációval együtt járó visszaesése általában is alaposan visszavetette a szervezett érdekérvényesítés vonzerejét, régiószerte különösen meggátolta, hogy a rendszerváltáskor induló *új szervezetek* gyorsan nagy taglétszámmra, tagdíjbevételekre, és a vagyonuk révén is megalapozott szervezési kapacitásra tegyenek szert.¹⁴ Ehelyett nagyrészt az exkommunista szervezetek maradtak dominánsak, melyeknek, miközben tagságuk drámaian lecsökkent, a rendszerváltás kezdetén súlyos legitimitási és hitelességi válsággal is szembe kellett nézniük. Részben emiatt is, a konfrontáció helyett rendszerint a tárgyalókészségüket hangsúlyozták. E hajlandóságuknak a kelet-közép-európai országokban nem egyszer a kormányok *reformtaktikája*, és a *háromoldalú érdekegyeztetés intézményrendszerének* gyors kiépítése is élbe sietett.

Az eddigiek alapján összehasonlító hipotézisként meg lehet fogalmazni, hogy a strukturális kockázatok ellenére, Keleten nagyrészt a *sztrájkfegyvert sem kell komoly fenyegetéstípusnak tekinteni, amely a politikai dinamikát az egyensúlyvesztés felé terelné.*

3. *Visszatartott átutalások.* Az *átutalások visszatartása* a munkások egy különleges csoportjának, a *vándor- és külföldi vendégmunkásságának* a fegyvere. Azt fejezi ki, hogy a külföldi valutában szerzett kereset vagy egyéb jövedelem tulajdonosa leértékelésre számít, esetleg általában véve bizalmatlan a hazájában követett gazdaságpolitikával szemben. A visszatartott átutalások annál kedvezőtlenebbül érinthetik a gazdaságpolitika, például a rögzített valutaárfolyamhoz lehorgonyozott stabilizáció kilátásait, minél több az átutalások részesedése az adott ország külföldi valutabevételeiből. Egyes latin-amerikai és más fejlődő országokban az átutalásoknak az exportjövedelmekhez viszonyított aránya a 10-60 százalékot is eléri. A volt szocialista országok azonban mind a mai napig nem váltak munkaerő-exportórré, azaz az *átutalások visszatartása nem jelenthet számottevő veszélyt az itteni reformokra.*

4. *Készlethalmozás és biztosíték nélküli kölcsönfelvétel.* A *készlethalmozás* szűk keresztmetszetekre vezethet a termelésben és hiányokra a fogyasztásban, továbbá az import felhalmozása és az export visszatartása révén passzívumba kényszerítheti a külkereskedelmi mérleget, ösztönözheti a leértékelést és táplálhatja a leértékelési várakozásokat, kötődjenek bármiféle stabilizációs érdekek a valutaárfolyam aktuális vagy közeljövőbeni mértékéhez. A *biztosíték nélküli kölcsönfelvétel* pedig súlyosan deficités fizetési, költségvetési és államháztartási mérleget eredményezhet, esetenként teljesen szétzilál-

hatja egy-egy ország pénzügyi rendszerét, mert működésképtelenné teheti a fiskális és a monetáris politikát. Szerte Latin-Amerikában a vállalati szektor külföldi kölcsönfelvételeinek kényszerű „államosítása” és az államosított kölcsönök kamatterhe vezetett a mai gazdaságpolitikák legégetőbb problémájához, a *fiskális krízishez*, ami már egy évtizede megakadályozza az államot abban, hogy a recesszió ellen, és a struktúraváltás érdekében állami megtakarításokból finanszírozott beruházásokkal tegyen valamit (Bresser Pereira 1993).

Waterbury e két fenyegetéstípust egyértelműen az *állami vállalatokhoz* köti, s bár az általa felvázolt kép túlon túl is ismerős a Kelet gazdaságainak mind a múltjából, mind a jelenéből, én úgy látom, hogy valójában mindkét magatartásforma érdekében állhat magán- vagy vegyes tulajdonú vállalatoknak is. Az a kérdés, korlátozza-e a vállalatokat bármi az érdekeiknek megfelelő, de a reformok szempontjából nagyon vszélyes viselkedésben. Ha e fenyegetéseket mégis elsődlegesen *állami* vállalati struktúrákba beágyazott fegyvereknek tekintjük, érdemes kiegészíteni a repertoárt keleti tapasztalatnak megfelelő, további fenyegetésekkel: az árliberalizációt követő *monopolista ár-emelésekkel*, a *vállalatközi kényszerhitelezéssel*, valamint a kivételezésért folyó *nyílt és kulisszák mögötti lobbizással*.

Ennek megfelelően a készlethalmozás, a biztosíték nélküli kölcsönfelvétel és az egyéb reformellenes érdekérvényesítési formák kockázatára vonatkozó „dél-keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbi mutatókat, szervezeti, intézményi és szituációs jellemzőket fontos összevetni.

Az állami szektor részesedése a GDP-ben, a foglalkoztatásban és a beruházásokban. Az állami vállalatok magatartási tradíciói és tapasztalt reakciói a válságra és az átalakulás gazdasági intézkedéseire, különös tekintettel az árliberalizációt és a stabilizációs erőfeszítéseket követő viselkedésükre, bankhitel-, járulék-, vám- és adóhátralékaikra, végül a vállalatközi kényszerhitelek felhalmozott állományára. Az állami „tőke” képviselői és a szakszervezetek közötti viszony sajátosságai.

Nem kétséges, hogy az állami tulajdon és az állami gazdasági befolyás Kelet-Közép-Európában mindmáig messze meghaladja azt a mértéket, amiről bármelyik latin-amerikai populista és etatista kormány valaha is álmodhatott. Az állami tulajdon dominanciájából eredő és – legalábbis következményeiket illetően – részben máig ható viselkedési tradíciók sokkal komolyabb fenyegetést jelenthetnek a piaci reformok sorsára nézve Kelet-Közép-Európában, mint az állami vállalatok reformellenes fegyverei Latin-Amerikában.

Ezt a rendszerváltáskor végrehajtott stabilizációs programok tapasztalataiból és sok helyütt a későbbiekben is érzékelni lehetett, mert a vállalatok – a tankönyvi modellekkel szemben – a várakozásokat jóval meghaladó *ár-emelésekkel*, *termelés-, és reálbércsökkenéssel* reagáltak az árfelszabadításra és a támogatások leépítésére. A vállalatok nyersanyag-, bér-, kamat- és járulékkerhek növekedésének és a koráb-

ban juttatott szubvenciók megszűntének költségeit áraikon keresztül rendre nagyobb mértékben nyeletik le a vásárlóikkal és fogyasztóikkal, mint az a reformok politikai támogatottságának huzamos fennmaradásához kívánatos lenne. Az *inflációcsökkentő* gazdaságpolitikai lépések a banki és vállalati reakciókon keresztül nemegyszer *másodlagos inflációs* hatásokkal jártak, és az inflációt csak a lehetségesnél jóval lassúbb ütemben, és nagyobb társadalmi áldozatok árán lehetett ellenőrzés alá vonni (Greskovits 1991; Lányi 1992).

Más fenyegetések is jelentkeztek. Mint közismert, sok vállalatnak azáltal is módjában állt huzamosabban kibújni a szigorú pénzpolitikával járó hitelmegszakítások alól, hogy az állami bankok nagy adósaiknak azok fizetéseképtelensége ellenére tovább hiteleztek. Ezzel a monetáris szigornak nemcsak az antiinflációs, hanem a *struktúraátalakító* szerepe is kérdésessé vált: míg a gazdaságos, új tevékenységekre nem maradt pénz, a nyújtott hitelek jórészt a korábbi, nem hatékony tevékenységek fenntartását finanszírozták.

Ismeretes, hogy a vállalatok nem csupán a bankszektoral, hanem a társadalombiztosítással és főként *egymással* is növekvő mértékben hiteleztek meg gyakran bizonytalan gazdaságosságú tevékenységeiket. A pénzügyi megszorítások alól való kibúvásnak elterjedt formája lett, hogy nem fizettek szállítóiknak, és szerzte Kelet-Közép-Európában létrejött a *vállalatok közötti kényszerhitelezésen alapuló körbetartozások* bonyolult láncolata.

A fenti gondolatmenet indokolja, miért tekintünk az állami vállalatok részéről jelentkező fenyegetésekre, különösen a *biztosíték nélküli kölcsönfelvételre, a vállalatközi kényszerhitelezésre és a monopolista áremelésekre* mint a keleti gazdasági és politikai reformok súlyos, rendszerspecifikus veszélyeire. Olyan fenyegetések ezek, amelyek hosszabb távon Latin-Amerikához képest *nagyságrendileg nagyobb nyomattal terelhetik az egyensúlyvesztés felé a térség gazdasági reformjainak politikai dinamikáját.*

A kelet-közép-európai reformok szempontjából jóval általánosabb veszélynek kell tekinteni a támogatásokért való lobbizást is, mint ez Latin-Amerikában indokolt. Mivel Keleten a „tőke” szempontjait nagyrészt mindmáig nem magántulajdonosok, hanem állami menedzserek képviselik, általában véve nagyobb az esély arra, hogy a munka és tőke közötti konfliktusok megoldása az államra háruljon: a konfrontáció az állam és a gazdaság közötti kapcsolatok színterére helyeződjön át bérekért, támogatásokért, „közérdekű”, nagy beruházási programokért, vagy bizonyos gazdaságpolitikai lépésekkel szemben kifejtett, menedzseri-szakszervezeti közös nyomásgyakorlás formájában.

5. *Tőkemenekítés.* A tőkemenekítés a valutataralékok gyors kimerítésén keresztül a *valutaárfolyam, sőt esetleg a teljes pénzügyi rendszer összeomlására* vezethet.¹⁵ A tőkemenekítést (és a tőke kivonást vagy a beruházásoktól való tartózkodást) nagyrészt a *magánszektor, elsősorban az importőrök, pénzügyi szolgáltatók és valutabrokerek* refor-

mokkal szembeni jellegzetes fenyegetéseként jelöli meg John Waterbury.

A tőkemenekítés és a magánszektor említett, egyéb fajta reformellenes érdekérvényesítési formáinak kockázatára vonatkozó „dél-keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbiakat tanulságos összevetni: *a magánszektor részesedése a GDP-ben és a beruházásokban; a tőkeforgalom liberalizáltsága, a bankrendszer jellege és általában véve a pénzügyi infrastruktúra fejlettsége; végül a másodlagos valutapiacok súlya és szereplői.*

Tény, hogy a gyorsan előrehaladó privatizáció ellenére a magánszektor mindmáig alárendelt, sőt néhol kifejezetten csekély szerepet játszik Kelet-Közép-Európában, amiből önmagában elvileg az következne, hogy a fenyegetései is kevésbé lehetnek hatásosak, mint Latin-Amerika magántulajdonú gazdaságaiban. Emellett nagyrészt még a bankok is államiak, ezért a banki keményvaluta-folyamatokat elvileg szigorúbban ellenőrizheti az állam, mint a magánbankrendszerben. Viszonylag kezdetlegesek a pénzügyi szolgáltatások, nem liberalizált a tőkeforgalom, s e hátrányok a tőkemenekítés elkerülése szemszögéből viszonylagos előnnyé válnak: nem áll rendelkezésre a tőkemenekítés leghatékonyabb „infrastruktúrája”.

Mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Kelet-Közép-Európa reformereinek ne okozna fejfájást a tőkemenekítés eshetősége. Ha igaz is, hogy az állami kontroll, és a „civilizált tőkemenekítési infrastruktúra” fejletlensége talán lelassítaná a folyamatot, közismert, hogy az egyik nagy kelet-európai keményvalutavásárló, és -tulajdonos, a lakosság, a tőkemenekítési módszereknek a helyi körülményekhez igazodó, bőséges fegyvertárát fejlesztette ki és használja, ha úgy hozza a szükség. A lehetséges fenyegetés ennél természetesen jóval nagyobb, hiszen tőkemenekítés esetén nem csupán a lakosság, hanem a többnyire külföldi magánvállalatok tőkéje és a „forró pénz” is külföldre áramlik.

Az állami és a magánszektor összekapcsolódása nem kizárólag Kelet-Európában megfigyelhető jelenség. Ami a térséget illeti, a jellegzetesség nem a kapcsolódás tényében, hanem egyrészt a *kiterjedtségében*, másrészt a *sokoldalúságában* van.

MI „MAGÁN”, ÉS MI „ÁLLAMI” KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN?

Az állami és a magánszektor reformokkal kapcsolatos magatartására és „fegyvereik” potenciális erejére vonatkozóan csak akkor juthatunk megbízható felvetésre, ha számításba vesszük, hogy *az állami és a magánszféra világos szétválása helyett nagy terjedelmű (és befolyású) „hibrid” szektor van létrejövőben* a keleti térség gazdaságaiban, mind ami a vállalatok tulajdonosait, mind ami az erőforrásaikat, irányításukat és szervezeteiket illeti.¹⁶ Míg a magánszféra kialakulása az állami szektor peremén vagy kebelében, de mindenesetre az árnyékában

kezdődött meg, a két szektor közötti összefonódás sok tekintetben a rendszerváltozás eddigi periódusában is jellemző maradt, s magyarországi példák alapján az alábbiakban jelentkeznek.¹⁷

a) A privatizáció következtében sok átalakuló állami vállalat *vegyes (állami magán vagy állami külföldi) tulajdonba* került (Voszka 1991a; 1991b; Stark 1993).

b) Sok új magán vagy hibrid vállalat *tulajdonosa az állami szektorból jött*, s ennek jelentősége van készségeik, szokásaik, attitűdjeik, s ami a legfontosabb, ismeretségeik és kapcsolataik vonatkozásában.

c) A kezdő magánvállalkozók gyakran *megtartották állami szektorbeli munkahelyüket* is.

d) Mélyre nyúló és máig élő gyökerei vannak Kelet-Európában az *állami források magáncélú használatának*.¹⁸

e) A magánvállalatok és a hibrid vállalatok gyakran érvényesítik a *monopolista erőfölényt* a gazdasági műveleteikben: részben ez is tervgazdasági hagyomány.

f) A magán- és az állami szektor közötti világos elhatárolódás hiányának további jele, amint Magyarország példáján látszik, a régi és az újonnan alakult *üzleti érdekképviselőtek tagságának heterogenitása* (Tóth 1992). Ez az érdekképviselőtek *minden szférát átfogó stratégiájával* párosult: magán-, állami és hibrid vállalatok együtt lobbiznak bennük költséges állami infrastruktúra-beruházások elindításáért, protekcionista intézkedésekért, a bérliberlizációnak az állami vállalatokra való kiterjesztéséért.

g) A *magánszektor* (csakúgy, mint egyes állami vállalatok) a rendszerváltás kezdetén *állami támogatásban* – a nyereségadók és a progresszív béradók alóli mentességben, a privatizációra és az állás-teremtésre nyújtott, kedvezményes hitelekben – részesült Kelet-Közép-Európában. A támogatásokat, logikusan, sokszor a hibrid szektorra mint a tulajdoni átalakulás legdinamikusabb területére is kiterjesztették. A hibridizáció állami támogatása azonban nemcsak a magánszférának az állami szektorba való behatolását, s az utóbbi hatékonyságának javulását eredményezte, hanem fenntartotta a helyzetet, amelyben az állam továbbra is áthatotta a magánszférát, s hozzájárult, hogy a szigorúan vett állami szektoron kívül is érvényesüljön a paternalizmustól való függés, a támogatásokért és kivételezésért folyó verseny, a kockázatkerülés.

A *gazdaság hibridizációja nyomán kevertté válik fő szereplőinek attitűdje, hibrid stratégiák válhatnak dominánssá a reformokkal szembeni gazdasági ellenállás módszereiben is.*

1. *Bürokratikus szabotázs.* A reformok nem mélyülhetnek el a bürokrácia hathatós és kompetens közreműködése híján, legyen szó akár a bevezetésükről, akár a menet közbeni korrekciójukról. Ennél fogva a központi és a helyi bürokrácia hozzáállása és magatartása kulcsfontosságú lehet a reformok sikere, illetve fennmaradási esélye szempontjából. Míg egyes kelet-európai országokban (például Ukrajnában és Oroszországban) minden bizonnyal nagy veszélyt jelent a

reformokra a bürokratikus szabotázs, Kelet-Közép-Európában alighanem *nincs a reformokra leselkedő legkomolyabb veszélyek között.*

2. *A reformok elleni szavazás. A reformok vagy a reformer kormányok elleni szavazás fegyvere nyilvánvalóan nem, vagy alig-alig játszik szerepet diktatúrákban, vagy más autoritárius rendszerekben, amelyek korlátozzák a demokratikus jogokat.*

A reformok leszavazása mint fenyegetés kevésbé hatásos a választások közötti periódus nagy részében is, jöllehet ezt az állítást csak néhány nagyon fontos pontosítással együtt lehet elfogadni. (Ezekre vonatkozóan lásd Greskovits 1994.) Mivel ha épp nincs alkalom a szavazásra, a gazdasági reformokat nem lehet leszavazással kisiklatni, a reformer kormányokat pedig megbuktatni, ebben a speciális értelemben a leszavazás közvetlen fenyegetésétől mentesnek lehet tekinteni a *két választás közötti teljes, hosszabb-rövidebb időtartamot.*

Abban az elvont esetben, ha a reformok ellen bevethető egyedüli fegyver a leszavazásuk lenne, a reformok két választás között akkor is a politikai nyugalom légkörében folytatódhatnának, ha időközben a velük járó gazdasági és szociális megpróbáltatások miatt a támogatottságuk teljesen elenyészne. Ebben az absztrakt modellben még az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját is a türelem hosszú időszakainak és a tiltakozás rövid, kitüntetett alkalmainak ritmikus, és a demokratikus naptárban előre programozott (tehát előre látható) váltakozása szabná meg. Az ilyen rendszerek gazdasági és politikai szereplői nagy türelmet tanúsítanak a gazdasági reformokkal szemben. Ezt kényszerűen tennék, mert az ellenük bevethető egyetlen fegyverük csak meghatározott alkalmakkor „töltődne élesre”.

A választási időszakok közötti türelmi periódus pontos értelmét és jelentőségét még világosabban mutatja, ha az előbbi esettel olyan politikai rendszer elvont képét állítjuk szembe, amelyben a reformokkal szembeni tiltakozás és ellenállás formái közül egyedül a lázadásokat vagy a sztrájkokat ismerik. Az éhséglázadás vagy az általános sztrájk kirobbanása a fenti értelemben nem kötődik előre megszabott alkalmakhoz. Sem a türelmi periódus hosszát, sem a fenyegetés aktivizálódásának pillanatát nem lehet kiszámítani, ebben az értelemben e fegyverek állandóan „élesre töltöttek”. A „kényszerű türelem” elvont politikai rendszereivel szemben ez utóbbiakban az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját az állandóan fenyegető és váratlanul aktivizálódó tiltakozások napi menedzselése, a kihívás és válasz hektikus és véletlenszerű ritmusa szabná meg.

A választások közötti időszakok nagyrészt a viszonylagos türelem periódusai, ami a reformok elleni egyik fontos fegyver, a leszavazásuk bevethetőségét illeti. Ez a tény hat mind a reformerek biztonságérzetére, mind előrelátásuk időhorizontjára.

A szavazási fegyver jellegzetessége, hogy nem kötődik speciális, szociális és gazdasági csoportokhoz, hanem a demokráciákban mindenki használhatja, akinek szavazati joga van. Ezért e „fenyegetéstípus” strukturális kockázatát azon az alapon lehet felbecsülni, mekkora

azon csoportok társadalomszerkezeti súlya, amelyeknek *nincsen más fegyverük* az életkörülményeiket hátrányosan érintő gazdasági reformokkal szemben, mint hogy alkalomadtán ellenük szavazzanak.

Ide tartoznak általában az *idős korúak, különösen a nyugdíjasok*. Ők, a korukból és egészségi állapotukból fakadó korlátozottságuk folytán, aligha vesznek részt zavargásokban, szervezett lázadásokban, tömegtüntetéseken. Arra sincs módjuk, hogy sztrájkokkal adjanak hangot elégedetlenségüknek, hiszen nagyrészt nem dolgoznak. Nagy tömegeik tökemenkítéssel sem befolyásolhatják a reformok sorsát. Még akkor is külső, gyakran viszonylag szerény befolyású segítőkre vannak utalva, ha lobbizni próbálnak életkörülményeikért. Politikai szempontból gyakran hasonló helyzetben vannak a *falusi társadalom* tagjai, akik ugyancsak ritkán sztrájkolnak, mert erre többnyire nincsenek szervezeteik, de „hatásos” lázadásokra sem képesek, mert szét-szórta élnek a vidéken.

Minden egyéb feltételt változatlanak tekintve, minél nagyobb egy társadalomban az effajta csoportok súlya, *egyrészt* annál nagyobb a reformok elleni szavazás, mint fontos fenyegetés kockázata. *Másrészt*, annál jobban megközelítheti a gazdasági reformok politikai dinamikája a türelem és a tiltakozás váltakozásának azt a kiszámítható, előre programozott ritmusát, amelyet a csak a szavazás fegyverét ismerő demokrácia elvont típusával összefüggésben vázoltam.

Mindezt figyelembe véve a reformok elleni szavazás kockázatára vonatkozó „dél–keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbi mutatókat, politikai intézményi és szituációs jellemzőket vetettem össze: *A népesség korstruktúrája, különös tekintettel az öregeknek és a nyugdíjas korosztályoknak az össznépelességen belüli arányára. Ugyanezen csoportok súlya a szavazásra jogosultak között. A gyakran szervezetlen, szétszórta élő, vidéki-falusi népességnek az összlakosságban és a szavazásra jogosultak körén belüli részeseisége. Emellett fontos információkat hordozhatnak még: a fenti csoportok szavazási magatartására vonatkozó adatok; a rendszer-típus, és ezzel összefüggésben a választási jogosultság jellemzői; politikai intézményrendszeri – például a népszavazások alkotmányos és jogi státusára, a parlament és a kormány viszonyának szabályaira vonatkozó – változók; és konkrét szituációs jellemzők, mint például a parlamenten belüli erőviszonyok.*¹⁹

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a keleti társadalmak jóval elöregedettebbek, mint a déliek. A hatvan éven felülieknek a teljes népességen belüli arányára vonatkozóan például Kelet-Közép-Európában 15–20 százalék, Latin-Amerikában viszont jóval alacsonyabb, 5–8 százalék közötti arányszámokat kapunk. Figyelembe véve, hogy Kelet-Közép-Európában általános volt a nyugdíjjogosultság, Latin-Amerika nagy részén pedig nem, a nyugdíjasok arányszámát tekintve még nagyobb lehet a különbség.

Ez egyrészt arra utal, hogy Keleten sokkal nagyobb a politikailag potens népességen belül azok aránya, akiknek egyetlen fegyvere a

terheket hozó gazdasági reformok leszavazása. Hasonló gondolatmenetet támaszt alá az a már említett tény, hogy Keleten nagyobb a falusi lakosság aránya, mint Latin-Amerikában.²⁰ Jelentősége lehet annak is, hogy az általánosan jobb képzettségi alapszint miatt Kelet-Közép-Európában kevesebb korlátja van, mint Latin-Amerikában annak, hogy az idős korú és a falusi emberek hatásosan használják kizárólagos fegyverüket, a szavazással való tiltakozást, ha erre alkalmuk nyílik.

Az említett strukturális kockázatok miatt a gazdasági reformok szavazással történő lelassítására vagy visszavonására az egyéb fenyegetésekkel szembeni bukásukhoz képest lényegesen nagyobb az esély Keleten, mint Délen.

3. *Alámerülés az informális gazdaságba.* Az adócsalás, a fekete vagy szürke foglalkoztatás, az engedély nélküli utcai kereskedelem, Délen is, Keleten is részei e típus tartalmának, éppúgy, mint a maffia, az állami vállalati kleptokrácia vagy a kábítószer-gazdaság térnyerése.²¹ Az *alámerülés* legtöbb formája elsősorban inkább a gazdasági nehézségekkel való egyéni szembeszállás, mint a reformokkal szembeni ellenállás eseteként kategorizálható, a gazdasági reformok kilátásai szempontjából így is nagy lehet a jelentőségük.

Az informális gazdaságba való alámerülésben megnyilvánuló veszélyek azon az alapon értékelhetők, hogy mind a gazdasági, mind a politikai reformok áttöréséhez elengedhetetlen a formalitásnak és a legalitásnak legalább elemi tiszteletben tartása. Mind az alacsonyabb, mind a magasabb jövedelműek, mind az elit jellegzetes útjai az informalitásba veszélyt jelenthetnek a reformokra. Ezeknek a csoportoknak és jellegzetes pályáiknak az összevetéséhez az alábbi jellemzőket érdemes összevetni: *A recesszió mélysége és hossza. A munkanélküliség rátája és növekedési üteme. Az önfoglalkoztatók és a fizetés nélküli családi alkalmazottak aránya. A keresetek és az életszínvonal visszaesésének adatai. A formalitás és a legalitás tiszteletben tartásának régió-, rendszer- és országspecifikus tradíciói. Az adóterhek mértéke. Az állami és a magánszektor közötti kapcsolat hagyományai. Az utazás szabadsága és a bevásárló turizmus tradíciói. A menekültáradatokat kiváltó helyi és regionális politikai és katonai instabilitás és konfliktusok. A nemzetközi (drog-, autó-, fegyver- és ember-) csempészet hagyományos útvonalaihoz való földrajzi közelség.*²²

A jelenlegi kelet-európai trendekről rendelkezésre álló elemzések szerint csakúgy, mint Latin-Amerikában a nyolcvanas évtizedben, e régióban is *lényegesen növekedett* az informális gazdaság és az informális tevékenységek terjedelme és jelentősége.

A kelet-közép-európai „új szegények” egy része a szegénység elől „felfelé” – a legalább részben informális – kisvállalkozásba, más részük „lefelé”: a teljesen informális utcai kereskedelembe, fekete-munka-vállalásba, csencselésbe menekül (Köllő 1991). A demokratiszállással jött, új keletű utazási szabadsággal megélnékült a térség

hiánygazdasági tradícióiban amúgy is mélyen gyökerező csempészet és a turistakereskedelem. A regionális gazdasági és helyenként katonai válság gazdasági és politikai menekültek meg-megújuló hullámaival löki országból országba, tömegükkel is növelve az informalitásba kényszerült milliók számát. Az átalakulás a világgazdasági integrációnál is sebesebben integrálta a régiót az illegális nemzetközi kereskedelem hálózataiba, tovább növelve az informalitás bomlasztó potenciálját. Bizonyosnak látszik, hogy a magánszektor gyors terjedése mögött nem jelentéktelen részben ugyancsak az informális gazdaság arányos bővülése húzódik meg (Gábor 1994).

A második gazdaság mély gyökerei; a magas adóterhek, társadalombiztosítási és munkanélküliségi segély-hozzájárulások; a „magán” és az „állami” közötti elmosódó határok tradíciói és friss következményei – mind-mind előtérbe állítják az alámerüléssel járó fenyegetést. *A leírtak az informális gazdaságba való alámerülés nagy és növekvő kockázatát valószínűsítik Kelet-Közép-Európában éppúgy, mint Latin-Amerikában.*

AZ OSZTÁLYOZÁS HÁROM TOVÁBBI DIMENZIÓJA

1. Szervezett (többnyire politikai) akciók és szervezetlen (többnyire gazdasági) tömegreakciók. Az egyik, analitikusan lényeges szempont alapján el lehet különíteni a szervezett és koordinált ellenállás-típusokat a spontán és individuális fenyegetésektől. A gazdaság és a társadalom szereplői a reformlépések sikerét szervezett, közösségi, többnyire politikai akcióik vagy egyedi, szervezetlen, nagyrészt gazdasági tömegcselekvéseik révén veszélyeztethetik.

Míg a tiltakozó szavazás, a sztrájkok, valamint – kisebb mértékben, továbbá speciális feltételek közt – a zavargások és a bürokratikus szabotázs többé-kevésbé az előző csoportba tartoznak, a másodikat a visszatartott átutalások, a készlethalmozás és a biztosíték nélküli kölcsönfelvétel, a tőkemenekítés és az informalitásba vonulás egyes formái jelentik meg.

A két csoportot olyan cselekvések alkotják, amelyek mind az *előfeltételeiket*, mind pedig a *reformokra vonatkozó céljaikat* illetően elkülönülnek egymástól. A szervezett és koordinált akciók – értelem szerűen – szervezők jelenlétét feltételezik, míg a másik csoport tevékenységei nem. Az első típusba tartozó fenyegetések gazdasági eredmények vagy együttes gazdasági és politikai célok érdekében végrehajtott politikai cselekvést jelentenek. A második típus fenyegetései viszont – anélkül, hogy kifejezett és közvetlen céljuk lenne a reformok vagy a reformista kormányok megdöntése – inkább a passzív gazdasági rezisztenciát kombinálják annak feltételes politikai következményeivel.²³

2. Azonnali felhalmozódó vagy halasztott hatású fenyegetések. Csoportokat lehet képezni abból a szempontból is, *mennyi idő* szükség-

ges ahhoz, hogy a gazdasági sérelmek és feszültségek tényleges veszélyhelyzetet teremtsenek a reformok és a reform-kormányok körül.

Először is, e megkülönböztetés révén el kell választani a reformok elleni szavazást a fenyegetések összes egyéb típusától. A tiltakozó szavazás egyedi sajátossága, hogy bevetésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni a demokratikus eljárások intézményi-kronologikus ritmusát. Még ha a választók szívük szerint azonnal leállítatnák vagy átalakítatnák is a reformokat, ha törik, ha szakad, ki kell várniuk a legközelebbi szavazási napot a demokratikus naptárban.

Másodszor, fontos különbséget tenni egyfelől az intézkedések azonnali, közvetlen reakciójaként jelentkező, *impulzuskövető fenyegetések*, másfelől az olyan fenyegetések között, amelyek *hatásainak fel kell halmozódnuk* ahhoz, hogy tényleges veszéllyé váljanak.

Az első csoportot jellegzetes példái a zavargások, melyek gyakran egy-egy különösen fájdalmas gazdasági döntés közvetlen következményei. A demonstrációk, (bizonyos esetekben) a sztrájkok, a tökemekítés és a visszatartott átutalások is nagyrészt ebbe az első csoportba sorolhatók.

A második csoportbeli fegyverek, a készlethalmazás, a beruházások visszafogása, a bürokratikus szabotázs, valamint az informális gazdaságba való alámerülés hatásai többnyire legfeljebb középtávon válhatnak oly súlyossá, hogy szétzilálják a gazdaságot és a reformokat.

Egyfelől a „halasztott” és a „felhalmozódó hatású”, másfelől az „impulzuskövető” fenyegetések különböznek abból az alapvető szempontból, hogy *más és más hosszúságú kegyelmi periódust*, vagy *türelmi időszakot* nyújtanak a gazdasági és a politikai reformok kibontakoztatásához. Márpedig sokszor „életet” nyer az, aki a politikai és gazdasági reformok világában (türelmi) időt nyer. Ha a gazdasági reformokat nem kell a hozamaik beérte előtt visszavonni, vagy marad idő a leállításuk helyett a korrekciójukra, lehet, hogy később meg tudják előzni vagy enyhíteni tudják a politikai instabilitást.

3. *Csoportspecifikus ellenállási formák és csoportok a védekezés módszereit illető, korlátozott választási szabadsággal.* Harmadik szempontként arra az eltérésre érdemes figyelni, hogy míg egyfelől léteznek fegyverek, amelyek meghatározott csoportokhoz tartoznak (és mások által nem is alkalmazhatók), másfelől társadalmi-gazdasági csoportok is vannak, amelyeknek adott típusú fegyverek alkalmazására kell szorítaniuk (mert mások nem hozzáférhetők a számukra). A gazdasági reformok politikai dinamikájának fontos tényezője, vajon a fenti három osztályozási szempont szerint miféle típusú fenyegetésekből adódik össze a kockázatos reformokra leselkedő, szerkezeti szempontból is körülírható, tipikus veszélyhelyzet.

Az alábbiakban, a fenti összehasonlítás eredményei alapján Kelet-Közép-Európa gazdasági átalakulásának politikai dinamikájára vonatkozóan fogalmazok meg néhány következtetést.

TÜRELEMRE ÍTÉLVE

Annak elemzői, miért kezdődött békésen a kelet-európai átalakulás, eddig elsősorban *elitcentrikus magyarázatokat* igyekeztek kidolgozni. Ezzel szemben a Latin-Amerikával való összevetés nemcsak az összképnek *társadalomcentrikus* magyarázatokkal való kiegészítését teszi lehetővé, hanem azt is, hogy megértsük, miért békés az átalakulás mindmáig.

A társadalomszerkezeti jellemzőkből ítélve Kelet-Közép-Európában a társadalom nagy csoportjainak mindaddig *több lehet még a túlélési tartalékuk*. A régióban egyelőre sem a szélsőséges jövedelmi egyenlőtlenség, sem a harmadik világbeli szegénység, sem a latin-amerikai ütemű és mértékű urbanizáció, sem a koncentrált és robbanékony nagyvárosi nyomor, sem a politikai erőszak rendszeres puccsok és zavargások táplálta, élő tradíciói nem jellemzőek. Mivel a fentiek értelmében az *erőszakos politikai akciók strukturális kockázati tényezőinek mérsékeltebb a jelentősége*, mint Latin-Amerikában, a térség lakói kevésbé szorulhatnak a tiltakozás impulzusvezérelte, legradikálisabb formáira, erőszakos tömegakciókra, zavargásokra, fosztogatással együtt járó, áldozatokat követelő tüntetésekre. Ezekre kevésbé is kaphatók, még akkor is, ha a végrehajtott reformokat meg akarják állítani, vagy ki akarnak bújni, kerülni a kedvezőtlen hatásaikat.

Igaz, a posztkommunista térségben is vannak kétségbeejtő helyzetben tengődő *szegények*, akiknek nincsenek kellő tartalékaik a „türelemhez”. Az ő helyzetük annyiban tér el a latin-amerikai sorstársaikétól, hogy létszámuk kisebb, atomizáltabban élnek, így nehezebben szerveződhetnek meg politikai akciókra. E csoportoknak tehát a türelemhez tartalékuk, a radikális tiltakozáshoz viszont erőforrásuk (tömegük, szervezettségük) nincs. Emiatt tartalékok híján is türelemre és várakozásra vannak ítélve.

Annak ellenére, hogy a *munkások* száma és szervezettsége Kelet-Közép-Európában általában meghaladja a Latin-Amerika országaiban jellemző méreteket, és a szakszervezetek uralják a gazdaság stratégiai ágazatait, Keleten nagyrészt a sztrájkfegyvert sem kell a politikai dinamikát komolyan terhelő fenyegetéstípusnak tekinteni.

Ez többek között amiatt alakulhatott így, mert kezdetben (Lengyelország kivételével) nagyrészt hiányzott a kelet-közép-európai szakszervezetek hitelessége, versenyben voltak egymással. Később pedig a gyorsan romló életkörülmények és a radikálisan növekvő munkanélküliség húzta ki a talajt a kollektív cselekvés konfliktusos formái alól (ez alól Lengyelország is egyre kevésbé kivétel). További ok lehet, hogy a szakszervezetek, megcsappant hitelük helyreállításakor a számukra is kockázatos nyílt munkahelyi konfliktusok kirobantása helyett nagyrészt a menedzsmenttel való kooperáció stratégiáit részesítették előnyben. Ennek részben megint csak lehetséges a strukturális magyarázata: általában véve a domináns állami szektor menedzserei a magánvállalkozóknál inkább hajlanak arra, hogy a munkahelyi

konfliktusokat a szakszervezetekkel szövetkezve az államra gyakorolt nyomással próbálják feloldani.

Kelet-Közép-Európában tehát – részben strukturális, részben intézményi-szervezeti okokból – jórészt a *munkások is nagyobb türelemre kényszerülnek* a megpróbáltatásokkal járó reformokkal szemben, mint Latin-Amerika „lázadó országaiban”.

Ugyanebbe az irányba, a kiegyensúlyozottság felé tereli a kelet-közép-európai politikai dinamikát, hogy itt *jóval nagyobb a politikailag potens népelességen belül az idős korúak aránya*, mint Délen. Az ő *választási szabadságuk*, ami a reformokkal szembeni tiltakozás formáit illeti, már csak életkorukkal és egészségi állapotukkal összefüggő okokból is nagyon *korlátozott*. Ami a választási lehetőségeket illeti, gyakran hozzájuk hasonló helyzetben vannak a *falusi társadalom* tagjai. Mindez sok szempontból megmagyarázza, miért nem a zavargások, a tüntetések, vagy a gazdaságot megbénító sztrájkok, hanem a *szavazás* a szociális megpróbáltatásokkal járó reformok elleni tiltakozás fő *politikai* módszere Kelet-Közép-Európában. Következésképpen, a *kockázatos reformokra leselkedő, strukturálisan meghatározott, tipikus veszélyhelyzetek Keleten sokkal inkább, mint Délen, a demokratikus naptár szerint „programozottak”*. Ennek okát nem abban látom, hogy a keleti országok polgárai jobban bíznak a demokrácia friss vívmányában, mint a délieké. A magyarázatom ehelyett az, hogy az említett – együttesen a társadalom többségét adó – csoportok, az elemzett *strukturális adottságaik* folytán (valamint *intézményi-szervezeti okokból*) bizonyos fokig *kényszerűen* képezik a gazdasági reformokkal kapcsolatos *türelem politikai bázisát*. Az érem másik oldala, hogy ugyanezen okok miatt a reformokkal szemben fellépő fenyegetések között nagyobb a szavazás jelentősége Kelet-Közép-Európában, mint Latin-Amerikában.

E térség lakosságának politikai magatartása nagyrészt megfelel a demokratikus körülmények között végrehajtott gazdasági reformok Przeworski által megfogalmazott kritériumainak: „... minden csoportnak a demokratikus intézményeken keresztül kell érvényesítenie törekvéseit, és le kell mondania az egyéb taktikákról. Függetlenül attól, mennyire égetőek a szükségleteik, a politikailag fontos csoportoknak hajlandóaknak kell lenniük arra, hogy érdekeiket a demokratikus intézményi döntéseknek vessék alá. El kell tudniuk fogadni a vereséget is, és tudniuk kell várni, bízva abban, hogy ugyanezen intézmények új esélyt nyújtanak majd számukra a következő körben. Cselekvésük időbeli ütemezéséhez el kell fogadniuk a demokratikus intézményi naptárt, azaz az elkövetkezendő választások, szerződési egyezkedések, vagy legalább költségvetési évek kategóriáiban kell gondolkozniuk” (Przeworski 1991: 180).

Az, hogy még a hátrányosan érintett, nagy létszámú és befolyásos csoportok is az ellenállás halasztott vagy felhalmozódó hatású formái felé orientálódnak, *hosszabb türelmi időszakot* biztosít a reformok konszolidációjára, és egyben a *hosszabb távú előrelátás* esélyét nyújt-

ja a kormányoknak még az időigényes és kockázatos intézkedésekhez is. Következésképpen, a politika és a gazdaságpolitika közötti kölcsönhatás jellege a kelet-közép-európai térségben általában tágabb tért nyújt a demokratizáció és a piaci reformok konszolidált, párhuzamos előrehaladására, mint amint a cikkemben bírált predikciókból következne.

Az eddigiek alapján érvelni lehet azok álláspontjával szemben, akik a kelet-közép-európai átalakulást a demokráciától féltik. Nemesgyszer elhangzik, hogy a friss demokrácia sokáig háttérbe szorított társadalmi csoportok új, teljesíthetetlen követeléseinek áradatát zúdítja a döntéshozókra, vagy olyan kormányokat segíthet hatalomra, amelyek politikai céljaikért feláldozzák a gazdasági racionalitást. Gondolatmenetemben a demokráciának mindvégig egy, a kritikásai által elhanyagolt teljesítménye kapott figyelmet. Ez a rendszer a keleti térségben lehetővé tette, hogy *a gazdasági és szociális követelések az azonnali erupciók helyett a demokratikus eljárások halasztó hatású, időben előre látható és tervezhető kereteibe terelődjenek*. Ezzel a politikai oldal nem ártott, inkább használt a gazdasági reformoknak, nem gátolta, hanem elősegítette a gazdasági átalakulást Kelet-Közép-Európában.

Ha a reformok kilátásai a térségben mégis borúsak, annak oka nem elsősorban a politika, hanem talán inkább *maga „a gazdaság”*. Azok az elemzett ellenállási formák jelenthetik a fő fenyegetést, amelyekben hibrid módon jelentkezhet és sokszorozódhat meg az összeszövődött tulajdonú, vezetésű és érdekelttségű, gyakran koalícióban fellépő gazdasági szereplőknek a reformokkal szembeni védekezése és ellenszenvé. Ugyanakkor arra, hogy a reformokkal szembeni fellépés tipikus formái Keleten sokkal inkább, mint Délen, a türelem szabályait kövessék, nemcsak a politikai, hanem a *gazdasági viselkedések* strukturális és intézményi feltételei is esélyt adnak. Kelet-Közép-Európa különféle, a reformok által hátrányos helyzetbe hozott csoportjainak a tipikus és domináns *gazdasági* ellenállási formái sem annyira direkt, *impulzusvezérelte* reakciók, mint inkább csak középtávon átütő hatású fegyverek. A lobbizás, a biztosíték nélküli vagy kikényszerített kölcsönfelvétel, a monopolista erőfölény érvényesítése tipikusabb fegyver például, mint a tőkemenekítés vagy a visszatartott átutalások. Továbbá igaz ugyan, hogy akár „latin-amerikai” mértékűekké is válhatnak az informálisba vonulással összefüggésben jelentkező veszélyek, de azok is inkább csak középtávon.

Ha tényleg a szavazás a szociális megpróbáltatásokkal járó reformokkal szembeni fenyegetések legnépszerűbb politikai típusa Kelet-Közép-Európában, akkor ez fontos következményekkel jár. A szavazási alkalmak minden egyes (tervezett vagy terven kívüli) szaporodása megrövidítheti a türelmi időszakot, csökkentheti a gazdaságpolitikai előrelátás időtávját, és növeli annak kockázatát, hogy egyes reformintézkedéseket vagy a teljes folyamatot lelassítják, vagy leállítják a tiltakozó szavazatok következtében. Valahányszor a választók a

tiltakozó szavazás lehetőségéhez jutnak, a reformok fontos és érzékeny kampánytémává válhatnak. A szabályos, általános választások között tartott népszavazásokkal, elnökválasztásokkal, a kormányok bukására vezető bizalmatlansági szavazásokkal fel lehet gyorsítani a demokrácia kronológikus ritmusát, valójában át lehet írni a teljes demokratikus naptárt. Ez az egyik fontos szempont, ami világossá teszi, mennyire korlátozott betekintést nyújt csak a politikai dinamika bonyolultságába a strukturális nézőpont, mekkora szükség van arra, hogy az elemzést a politikai intézményi rendszer, a pártszerkezet, a kormány és a parlament közötti kapcsolat, a kormány belső felépítése és taktikája országspecifikus jellegzetességeire is kiterjesszük.

Ha strukturális oldalról alátámasztható tény, hogy a tiltakozó szavazás a szociális megpróbáltatásokkal járó reformokra leselkedő fő politikai veszély Kelet-Közép-Európában, ez másfelől a kormányok mellett a *pártokat* teszi a reformok politikai dinamikájának főszereplőivé. A pártoknak a szokásost is meghaladó, nagy politikai jelentőséget kölcsönöz, hogy a gazdasági reformokkal szembeni ellenállás kifejezésének strukturális okoknál fogva is hatékonyabb közvetítői, mint más szervezetek.²⁴

Az a gondolat, hogy Keleten még az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját is nagyrészt a türelem és a demokratikus tiltakozás alkalmainak ritmikus és előre látható váltakozása szabja meg, lehetőséget kínál annak magyarázatára is, miért történt, *hogy csupán pár évvel a kommunizmus bukása után demokratikus úton kommunista utódpartok kerülhetnek hatalomra a régió több országában.*

A *politikai elitre* összpontosító magyarázat az átalakulás sajátos történetét hangsúlyozza és azt, hogyan érintette ez a régi rendszer elitjét. Logikus érvelés, hogy a keleti átalakulás inkább tárgyalásos, mint forradalmi volt, így nem számolta fel a leköszönő elitet. Következésképpen az intakt, egykori elit a „következő körben” újraválasztható maradt (Balcerowicz 1994).²⁵ Cikkem alapján a fenti érveket *társadalomcentrikus* magyarázatokkal lehet kombinálni. Az a véleményem, hogy egyfelől *a radikális, impulzusvezérelte tiltakozó akciók hiánya*, másfelől *a demokratikus politikai bizalom és támogatottság drámai gyorsaságú és mértékű átcsoportosulása az ellentétes politikai pólusok között, ugyanazon érem két oldalát jelenti a keleti térségben.* Minél inkább igaz, hogy a keleti társadalmak strukturális és intézményi okokból „türelemre ítétek” a választások közötti periódusokban, annál több, a reformokkal elszenvedett sérelmekből táplálkozó viszszafojtott ellenszenv szabadulhat fel a választásokkor. Minél több gazdasági megpróbáltatást kellett türelemmel viselniük, annál áthatóbb lehet az állampolgárok igénye arra, hogy azokat, akiket ezért felelősnek tartanak, a demokratikus keretekbe illő módon, leszavazással és leváltással büntessék. Nagy részben a társadalmi türelem eddig elemzett okainak tudható be, hogy a pártok olyannyira hatékonyabbnak bizonyultak a szakszervezeteknél és a civil társadalom egyéb

szervezeteinél és mozgalmainál abban, hogy a gazdasági sérelmeket a politikai tiltakozás nyelvére fordítsák le.

Ebből az következik, hogy a reformellenes tiltakozás mozgósítására legalkalmasabb politikai pártok iránti kereslet a rendszerváltás eddigi szakaszában mindvégig nagyon nagy maradt (vö. Kis 1994). Akkora, hogy a választók ideológiai rokon- és ellenszenveiből adódó korlátokat is háttérbe szorítva, a kialakuló pártstruktúra tényezői között még a kezdetben nagy hendikeppel induló exkommunista pártokat is esélyhez juttatta, hogy kormányzati pozícióból próbáljanak megbirkózni a demokratikus piacgazdasági átalakulás nehézségeivel.

A nézőpontom implikációja, hogy a Litvániában, Lengyelországban, Magyarországon és másutt hatalomra jutott, tisztán exkommunista, vagy ilyen pártok által dominált kormányok éppúgy megsemmisítő demokratikus büntetésben részesülhetnek, ha kudarcot vallanak a gazdasági átalakulás politikai kezelésében, mint az általuk leváltott elődeik.

DOMINÁNS GAZDASÁG – ALÁRENDELTE POLITIKA

Ha a fenti következtetések helytállóak, és a pártok Kelet-Közép-Európában tényleg a legfontosabb közvetítői a folyamatnak, amely a reformokkal kapcsolatos elégedetlenséget a változást igénylők tiltakozásává és demokratikus támogatásukká fordítja le, lényeges a kérdés: vajon miképpen befolyásolják magukat a reformokat a pártok sajátos, ideológiájuk által is befolyásolt gazdasági elképzelései.

Ezzel összefüggésben válik érdekessé a cikkemben feltett második kérdés: miért alakult úgy, hogy az elemzők (és talán a választók) *várakozásaival és a visszatérő latin-amerikai tapasztalattal ellentétben Kelet-Közép-Európában sehol sem került sor populista gazdaságpolitikai fordulatra, a közvetlen tömegmozgósítás Latin-Amerikából közismert módszerére?*²⁶

Az itteni elemzés szempontjából a latin-amerikai populizmus legérdekesebb tapasztalata az, hogy *nem lehet tetszés szerinti pillanatban és bármilyen gazdasági helyzetben populista kísérletbe kezdeni*. Ellenkezőleg: még a makrogazdasági korlátokat és kockázatokat lebecsülő populista epizódok kezdeményezésének is vannak – tapasztalati – makrogazdasági feltételei.

Nem szokás például a *gazdasági válság kellős közepén populista kísérletekbe belevágni*. Latin-Amerikában populista epizódokra tipikusan olyan gazdaságokban került sor, amelyek – többnyire egy-egy, legalább félig sikerült stabilizációs program eredményeként – *mintegy „lélegzethez jutottak”*, azaz a makrogazdasági mutatóik alapján nem voltak közvetlen és nyilvánvaló vészhelyzetben (Dornbusch–Edwards 1991). E tényekre azért fontos felfigyelni, mert arra utalnak, hogy bizonyos mértékig adott volt a *pénzügyi mozgásszabadság*, valame-

lyes szerény anyagi fedezet a populista gazdaságpolitikai fordulathoz.²⁷

Ha általánosítható a tapasztalat, hogy a populista kísérletekhez a viszonylagos és időleges stabilitás pillanatai nyújtottak elfogadható makrogazdasági feltételeket, *Kelet-Közép-Európa átalakulásának első időszakában épp e feltételek nyilvánvaló hiánya az, ami oly szembezőkő* – még Latin-Amerikával összevetve is.

Mi több: 1990 és 1993 között a posztkommunista térség makrogazdasági jelzőszámai – a növekedésre, inflációra, a költségvetés és a fizetési mérleg egyenlegére vonatkozó adatok –, jóval lepusztultabb gazdasági tájképet vázolnak fel, mint ami a latin-amerikai országokat jellemezte a populista epizódok *előtt*, és voltaképp az átalakulás kezdetétől mindmáig *tilosat jeleznek* bármiféle populista gazdaságpolitikai fordulatnak. Kelet-Közép-Európa országai nemcsak, hogy a populista epizódok tapasztalati makrogazdasági előfeltételeinek nem tettek eleget, de ráadásul makrogazdasági mutatóik is máig úgy festenek, mintha épp túl lennének egy populista kísérlet összeomlásán, s a rákövetkező súlyos válsággal küzdenének. Az adatok *nem egy populista program előtti, hanem az az utáni helyzetre* emlékeztetnek. Ezért arra jutottam: a Kelet országai lényegében *nem engedhették meg maguknak* a populista kísérletezést az átalakulásuk eddigi szakaszában. Nem engedhették meg, mert a makrogazdasági feltételek erre semmiféle mozgásteret nem nyitottak.

Ez az állítás azonban csak azért állja meg a helyét, mert a kelet-közép-európai kormányok mind ez idáig ragaszkodtak bizonyos fontos, nemzetközi *játékszabályok* betartásához: határozottan fontosnak tekintették együttműködésüket az IMF-fel, a Világbankkal és a nemzetközi bankközösséggel, és amennyire lehetett, közeledni próbáltak az Európai Közösséghez.

A prohibítív makrogazdasági feltételek és a fent említett nemzetközi játékszabályok *kettős korlátjából* vagy az egyiket, vagy a másikat éppenséggel át lehet még hágni, mindkettőt egyszerre azonban aligha: együttesen valóban hatékonyan rekesztik ki a populista gazdasági epizódokat a gazdaságpolitikák lehetséges választékából Kelet-Közép-Európában. Ez nem csoda, hisz híján mind a belső, mind a külső forrásoknak, a populizmus semmit sem képes nyújtani, így politikailag sem kifizetődő – még rövid távon sem. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az átalakulás eddigi időszakában – jóllehet országonként különböző mértékben – általában tényleg erősödött a gazdasági populizmusra ösztönző politikai nyomás, s ez mind a populista mozgalmak kialakulásában, mind a populista kalandokra kedvező terepet nyújtó szervezeti folyamatban, a pártrendszerek fragmentálódásában megnyilvánult. Mégsem fogott senki populista gazdasági kalandba Kelet-Közép-Európában.

Alapvetően arról van szó, hogy a régióban *a gazdasági szükség-helyzetnek rendelődött alá a politika* választási szabadsága. *A kelet-közép-európai térségben követett gazdaságpolitika szemmel láthatóan*

nagyon keveset tükröz a mindenkori megfogalmazói és végrehajtói ideológiai vonzalmaiból, ebben az értelemben jórészt színtelennek bármelyik színfoltja, a pártok tetszőleges kombinációja nagyjában-egészében ugyanazt a nemzetközi pénzügyi szervezetek által jóváhagyott és az Európai Közösség által is támogatott gazdaságpolitikai főirányt folytatja, ami miatt elődeit a reformok kárvallottjai kiszavazták a hatalomból. Ezt az magyarázza, hogy *a politika mozgásszabadságát a gazdaságpolitikai irányzat megválasztásában minimálisra csökkentették a kedvezőtlen makrogazdasági feltételek és a szigorú nemzetközi játékszabályok*. Jóllehet, a gazdasági válság és a nemzetközi kötöttségek együttese nem teljesen iktatja ki a politika befolyását, de ami a gazdasági témákat illeti, egy, a konszenzusos főirányon belüli, aránylag *szűk területre korlátozza a versenyt*. A szükséghelyzet meggátolja azoknak az ideológiai elveknek a gazdasági tettekre váltását, amelyekkel a politikai aréna szereplői hagyományosan megkülönböztetik magukat egymástól a választók előtt. Az esélyesebb pártoknak többnyire már a választási gazdasági programjaik is eléggé hasonlóak, de ha mégsem, a kormányzati gazdaságpolitika szükségletei végképp elejét veszik az „egyéniesedésnek”.

Ezek a körülmények a térségben, egyes szakértők várakozásai ellenére *kizárták*, és vélekedésem szerint a közeli jövőben is ki fogják zárni a latin-amerikai típusú *populista gazdasági epizódokat*.

Ebből egyrészt az következik, hogy az exkommunista pártok hatalomra jutása nem elégséges ok a gazdasági populizmustól, az irracionális gazdasági kalandoktól való félelemre. Ellenkezőleg: Kelet-Közép-Európa politikusaiknak, ideértve a baloldaliakat és a populistákat is, alighanem ki kell várniuk a gazdasági fellendülés elkövetkező periódusát ahhoz, hogy ideológiai és politikai preferenciáikhoz híven befolyásolhassák a követett gazdaságpolitika irányvonalát. A másik következmény, hogy a reformok ellen Keleten bevetett legtipikusabb fegyver, a demokratikus tiltakozó szavazás, alighanem csak látszólag hatásos. A választók rendre leszavazzák a közvetlen érdekeiknek súlyosan ártó gazdaságpolitikát, csak hogy csakhamar tanúi legyenek visszatérésüknek, új és új pártlobogók alatt.

JEGYZETEK

¹ Cikkem az International Political Science Association 1994. augusztus 21–25. között Berlinben szervezett 16. világtudományos kongresszusán tartott, „Is the East Becoming the South? Where Threats to Reforms May Come From?” című előadásomon alapul. Az előadás azon kutatási eredményeimnek egy részét foglalta össze, amelyekre a Közép-Európai Egyetem Politikai Tudományok Tanszékének „Átalakulás, de mivé?” című politikatudományi és politikai gazdaságtani kutatási programja keretében jutottam.

- ² A populista és autoriter populista veszélyről Kelet-Európában lásd például Ágh 1991; Bozóki–Sükdöd 1992; Commisso–Dubb–McTigue 1992; Hausner 1992; Ost 1992.
- ³ Ami a terminológiát illeti, a továbbiakban „Kelet”-en Kelet-Közép-Európát: Magyarországot, Csehországot, Lengyelországot és Szlovákiát értem. Ugyanakkor sok állítást a tágabb, kelet-európai összefüggésben is érvényesnek tartom. A „Dél” megjelölés viszont a latin-amerikai kontinens országaira vonatkozik.
- ⁴ Különösen nagy pazarlás lenne lemondani arról a tudásról, amelyet a politikai gazdaságtani és politikatudományi irodalom egyik gyorsan gyarapodó szakága halmozott fel a hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági reformjainak politikai környezetéről és következményeiről a harmadik világban. A teljesség igénye nélkül feltétlenül említést érdemelnek az olyan kiváló munkák és gyűjteményes kötetek, mint O’Donnell–Schmitter–Whitehead 1986; Dornbusch–Edwards 1991; Kaufman–Stallings 1991; O’Donnell 1992; Bresser Pereira–Maravall–Przeworski 1993; Smith–Acuna–Gamarra 1994. Sokat lehet továbbá tanulni a kezdeti, „Dél-Kelet”-összehasonlításokból, köztük még azokból is, amelyek a korábban említett, elhibázott predikciókra vezettek. Lásd például Przeworski 1991; Commisso–Dubb–Mc Tigue 1992; Nelson 1992b; Croan et al. 1992; O’Donnell 1993 igazi elméleti kihívást jelentő tanulmányait.
- ⁵ Osztom azok véleményét (például Charles Maierét, 1992), akik szerint bár a kelet-európai szocialista gazdaságok soha nem voltak igazán hatékonyak, rugalmasak és versenyképesek, hátrányukat a hetvenes és a nyolcvanas évtized világgazdasági folyamatai tették igazán nyilvánvalóvá és a rendszer jövője szempontjából végzetessé. Nem általában, hanem ebben a konkrét világgazdasági kontextusban értelmezhető tehát a gazdasági kudarc mint a rendszer összeomlásának egyik tényezője.
- ⁶ A két térség válságát súlyosságuk és a velük járó szociális problémák alapján tartom hasonlóknak. Ezzel szemben fontosnak tekintem azokat az ismérveket, amelyek szerint Kornai János a kelet-európai „transzformációs visszaesést” az összes egyéb gazdasági krízishelyzettől megkülönböztette (Kornai 1993).
- ⁷ A washingtoni konszenzusra vonatkozóan lásd J. Williamson (1993) és Bresser Pereira (1993) tanulmányait, a végrehajtott reformok összevetésére, tartalmára és eddigi, kelet-európai, illetve magyarországi következményeire vonatkozóan pedig Lányi (1994) (1995) friss elemzéseit.
- ⁸ Az a nézőpont, hogy a „Kelet a Dél részévé válhat”, Kelet-Közép-Európában is, másutt is, rendkívül elterjedt mind a társadalomtudósok körében, mind a politikai publicisztikában, mind a politikusoknak az érvrendszerében. Lásd például Jacek Kuron véleményét (idézi: Hausner 1992: 7), továbbá Staniszkis (1992: 221–225), Ágh 1991; Lomax 1992; Vorozheikina (1994: 1).
- ⁹ Ahol az átalakulás erőszakos és véres volt, ott sem a gazdasági megpróbáltatások, hanem a nemzetekfölötti államok szétesése szolgáltatta a dinamitot (Balcerowicz 1994).
- ¹⁰ Az átmenet történelmi pillanatára és békés kezdetének az elitek magatartásában rejlt, lehetséges okaira vonatkozóan lásd például Nagy A. (1993), Szalai E. (1991), L. Balcerowicz (1994) és Urbán L. (1991) írásait.
- ¹¹ Az egyes elemzési kategóriák kiválasztásakor nem volt szükség úttörő kutatásra, mert különböző kombinációkban mindegyik típust említ az irodalom. Lásd mindenekelőtt J. Waterbury (1989) ötelemű tipológiáját, amelyből a cikkemben szereplő kategóriák meghatározásakor a legtöbbet merítettem. Hivatkozást érdemelnek továbbá J. Walton (1989); Eckstein (1989); E. Commisso és szerzőtársai, valamint J. Nelson (1992a) művei.
- ¹² Tudatában vagyok annak, hogy a strukturális jellemzők önmagukban nem vezetnek politikai cselekvésre vagy annak hiányára, így a politikai dinamikát sem magyarázhatják meg kielégítő mértékben. Egy teljesebb összehasonlítás ezért megköveteli azoknak az intézményeknek, stratégiáknak és mechanizmusoknak az elemzését is, amelyek közvetítő szerepet játszanak a strukturális feszültségek és

a politikai cselekvés, nevezetesen a gazdasági reformokkal kapcsolatos ellenállásnak, illetve a különböző típusainak előfordulási gyakorisága között. Ilyenek például a politikai *intézmények*, a *pártrendszerek*, a *civil társadalom különféle érdekképviseleti szervezetei* és a közöttük uralkodó *viszonyok sajátosságai, továbbá a gazdaságpolitikai kormányzás stílusa* és a reformok valós vagy vélt kárvallottainak *kompensációja*. (A felsorolt tényezők hatásának elemzésére vonatkozóan lásd Greskovits 1994.) Ebben a cikkben azonban jórészt csak azzal foglalkozom, mennyiben magyarázhatják *maguk a szocioökonómiai struktúrák* a politikai küzdőteret jellemző cselekvést és eseményeket.

- ¹³ A statisztikai összehasonlítást mind a zavargásokra, mind a többi fenyegetéstípusra vonatkozóan kandidátusi disszertációmban végeztem el (Greskovits 1994).
- ¹⁴ Terjeszkedésüket nem egy országban a szakszervezeti vagyonmegosztást késleltető, a szakszervezetekkel az „oszd meg és uralkodj” elve alapján érintkező kormánypolitika is megnehezítette (Bruzst 1994).
- ¹⁵ Az önbeteljesítő leértékelési várakozások és a tőkemenekítés meggátolhatja a *stabilizációt*, ha arra alacsony kamatlábak és támogatott árfolyam fenntartásával törekedtek a reformista kormányok. Ha a tőketulajdonosok bizalmatlansága és a tőkementés azokban a pillanatokban is uralkodik, amikor a recessziós holtpontra épp átlendülő gazdaságban már épp „csak” az új beruházásokra lenne szükség a növekedési trend beálltához, a tőkemenekítés a reformok sikerének legfőbb akadályává léphet elő. Latin-Amerikában mindkét esetre gyakran sor került, ezért a tőkemenekítést sok elemző a reformokra leselkedő legfőbb veszélyek között említi.
- ¹⁶ A privatizáció során létrejövő „hibridekre”, az állami és a magánszféra elmosódó hatáira vonatkozó, és sok tekintetben a kelet-európai tapasztalatok által is megerősített koncepciót és terminológiát először Heidrun Abromeit tanulmányában olvastam, aki koncepcióját a thatcheri privatizáció során létrejött tulajdoni szerkezet elemzésére használta (Abromeit 1986).
- ¹⁷ Az „állami” és a „magán” összefonódásának területeit jellemző rendszerezést a privatizációval foglalkozó magyar kutatók, elsősorban Laki Mihály (1992b; 1993), Voszka Éva (1991a; 1991b; 1991c) munkáira támaszkodva alakítottam ki (Greskovits 1993). E munka első változatát 1992 decemberében adtam elő (Greskovits 1992). Hivatkozást érdemel egy, a Kelet „hibrid” tulajdoni formáira, és az „állami” és „magán” elmosódó hatáira vonatkozó újabb, alapos kutatás: Stark 1993.
- ¹⁸ Amint Laki Mihály a magyarországi második gazdaság szereplőiről megállapítja: „... főként vagy részben az állami szektorban működtek. Ebből sok hasznuk volt. Nem fizettek (és nem fizetnek) adót és társadalombiztosítási járulékot a tevékenységükből származó jövedelmük után, és közvetett költségeik egy részét az állami vállalat fizette (fizeti). Az ebből az integrációból származó másik előny, hogy hasznot húztak a »kölcsonös segítségnyújtásnak« a nagy szervezeteken belül kiépült rendszeréből, így olcsóbban és könnyebben jutottak inputokhoz, mint a piacról” (Laki 1992b: 16).
- ¹⁹ Meg kell jegyezmem, hogy mindaddig nem sikerült a fenti változók teljes körére vonatkozó összevetést elvégezmem. Csakúgy, mint a többi fenyegetéstípus esetében, itt is bőven maradt a jövőre hátrított feladat.
- ²⁰ Erre a különbségre Joan Nelson (1992b) is felhívja a figyelmet.
- ²¹ Hálával tartozom Laki Mihálynak, aki felhívta a figyelmemet e veszélyforrás sokoldalú – gazdasági és politikai – szerepére és jelentőségére a kelet-közép-európai átalakulás szempontjából. Az informális gazdaság definíciójára, különböző formáira, a kommunista rendszer alatti „második” gazdaság és az informális gazdaság kapcsolatára és különbségére nézve lásd Sik (1992; 1994).
- ²² Nem újdonság, hogy ezen a területen nehéz túljutni az anekdotázás szintjén, vagy a logikai bizonyítékokon. Nehéz megbízható adatokat szerezni vagy ítéleteket alkotni, nem is beszélve a Dél és a Kelet e szempontból történő összehasonlításáról. Ami az informálisuladós mértékének, formáinak és jelentőségének részle-

tes, jól dokumentált és izgalmas elemzését illeti, az Peru esetére vonatkozóan De Sotónak (1990), a harmadik világ egészét illetően pedig Thomasnak (1992) magas színvonalon sikerült, én viszont e cikk keretében meg sem próbálkoztam vele. Ehelyett az itt szereplő néhány állítás forrásaként Sik E. (1992; 1994), Köllő J. (1991), valamint Gábor R. I. (1994) tanulmányaira hivatkoztam.

- ²³ A vállalatok például nem politikai vagy gazdaságpolitikai változások kifejezett igényével halmoznak készleteket, vagy kényszerítik hitelezésre szállítóiakat, hanem azért, hogy túléljék a nehéz időszakokat. Ugyanez motiválja a vállalkozókat adócsalásra.
- ²⁴ Ágh Attila (1994) tanulmányában a politikai pártoknak a kelet-közép-európai politikai rendszerekben megfigyelt dominanciája érzékeltetésére a „pártokrácia” kifejezést használja.
- ²⁵ Ebbe a gondolatmenetbe illik, hogy a teljes foglalkoztatás, a stabil árak és az általános társadalombiztosítás iránti nosztalgia még inkább hozzásegítette a volt kommunista elitet a régió több országában aratott, elsősoró választási győzelmehez.
- ²⁶ A gazdasági populizmus elemzésére és annak részletes indoklására vonatkozóan, hogy miért hiányoznak Közép-Kelet-Európában mindeddig a populista gazdaságpolitikai epizódok, lásd Greskovits 1992.
- ²⁷ A. Boeckh (1994) arra hívja fel a figyelmet, hogy a populista gazdaságpolitikai epizódok pénzügyi hátterét olykor egy-egy, a világpiacon jól értékesíthető ásványkincsből (Mexikóban például kőolajból) származó bevételek teremtik meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abromeit, H. 1986 *Privatisation in Great Britain. Annales De L'Economie Publique, Sociale Et Cooperative*, 2, (április–június) Liège, Genève
- Ágh A. 1991. *Transition to Democracy in East-Central Europe: a Comparative View.* In: Szoboszlai Gy. (szerk.) *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities.* Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság
- 1994. *The Revival of Mixed Traditions: Democracy and Authoritarian Renewal in East Central Europe.* Paper presented at the Essex Conference on „Democratic Modernisation in the Countries of East Central Europe”. (Kézirat.)
- Balcerowicz, L. 1994. *Democratization and Market-oriented Reform in Eastern Europa.* Paper presented at the conference „Democracy and Economic Reform” organised by „Journal of Democracy” Washington 5–6 May, 1994. (Kézirat.)
- Boeckh, A. 1994. Populizmus Latin-Amerikában: gazdasági válságok, új fejlesztési koalíciók. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Bozóki A.–Sükösd M. 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, 7.
- Bresser Pereira, L. C. 1993. Economic Reforms and Economic Growth: Efficiency and Politics in Latin America. In: Luis Carlos Bresser Pereira–José María Maravall–Adam Przeworski (Eds.) *Economic Reforms in New Democracies. A Social Democratic Approach.* Cambridge University Press
- Bruszt L. 1994. Az Antall-kormány és a gazdasági érdekképviseletek. In: Kormány a mérlegen 1990–1994. Budapest: Politikai Kutatások Központja, Korridor
- Bunce, V. 1993. Leaving Socialism: A „Transition to Democracy”? *Contention*, (Vol. 3) 1.
- Commisso, E.–S. Dubb–J. Mc Tighe 1992. A populizmus illúziója Latin-Amerikában és Kelet-Európában. *Mozgó Világ*, 8.

- Croan, M.–Th. E. Skidmore–D. Ost–L. S. Graham–E. Hershberg 1992. Is Latin America the Future of Eastern Europe? *Problems of Communism*, May–June.
- De Soto, H. 1990. *The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World*. New York: Harper & Row Publishers
- Dornbusch, R.–S. Edwards 1989. The Macroeconomics of Populism in Latin America. *World Bank Policy, Planning and Research Working Papers*, 316.
- — (Eds.) 1991. *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- Gábor R. I. 1994. Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Greskovits B. 1991. *A stabilizáció problémái és esélyei a nemzetközi tapasztalatok alapján, és Magyarország átmeneti gazdaságában*. Budapest: KOPING-DATORG (Kézirat.)
- 1992. *Is the East Becoming the South? Where Threats to Reforms May Come From?* Előadás az Actors and Strategies of East European Transformation: Conceptual Approaches and Research Methods címmel a Lengyel Tudományos Akadémia Szociológia és Filozófiai Kutató Intézete által Modralinban szervezett konferencián. (Kézirat.)
- 1993. Politika – gazdasági szükséghelyzetben. *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- 1994. *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról. Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa átalakulásának tapasztalatai alapján*. Kandidátusi disszertáció. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék (Kézirat.)
- Hausner, J. 1992. Populist Threat in Transformation of Socialist Society. (Friedrich Ebert Foundation Poland, Warsaw) *Economic and Social Policy*, 29.
- Hirschmann, A. O. 1981. The Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development. In: *Essays in Trespassing*. Cambridge University Press
- Kaufman, R. R.–B. Stallings 1991. The Political Economy of Latin American Populism. In: R. Dornbusch–S. Edwards (Eds.) *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. Chicago/London: The University of Chicago Press
- Kis J. 1994. A választók üzenete és a koalíció kilátásai. *Magyar Hírlap*, július 16.
- Kornai J. 1993a *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó
- 1993b *Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Köllő J. 1991. *Részanyag egy lehetséges gazdasági programhoz*. (Kézirat.)
- Laki M. 1992a *A vállalati magatartás változása és a gazdasági válság. Közgazdasági Szemle*, 6.
- 1992b *The Chances for the Acceleration of Transition. The Case of Hungarian Privatization*. (Kézirat.)
- 1993. *Vállalati viselkedés elhúzódó gazdasági visszaesés idején. Külgazdaság*, (XXXVII. évf.) 11.
- Lányi K. 1992. An optimistic reasoning on inflation. *Acta Oeconomica*, (Vol. 44) 3–4.
- 1994. *Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. I. Tények és magyarázatok. Társadalmi Szemle*, 12.
- 1995. *Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. II. Gazdaságpolitika és szelekció. Társadalmi Szemle*, 1.
- Lomax, B. 1992. *From Death to Resurrection: The Metamorphosis of Power in Eastern Europe*. (Kézirat.)
- Maier, Ch. S. 1992. *Why Did Communism Collapse in 1989?* Harvard University, Program on Central and Eastern Europe Working Paper Series No. 7.
- Nagy A. 1993. *Átmenet? Honnan – hová? Valóság*, 10.

- Nelson, J. M. 1992a Poverty, Equity, and the Politics of Adjustment Process.
In: S. Haggard–R. R. Kaufman (Eds.) *The Politics of Economic Adjustment. International Constraints, Distributive Conflicts, and the State*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- 1992b *The Politics of Economic Transformation: Is Third World Experience Relevant in Eastern Europe?* Overseas Development Council (Kézirat.)
- O'Donell, G. 1992. *Delegative democracy?* The Helen Kellogg Institute for International Studies. Working Paper, 172.
- 1993. *On the State, Democratization and some Conceptual Problems* (A Latin American View with Glances at some Post-Communist Countries). World Development, (Vol. 21) 8.
- O'Donell, G.–P. Schmitter–L. Whitehead 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. I–IV. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Offe, C. 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, (Vol. 58) 4.
- Ost, D. 1992. Labor and Societal Transition. *Problems of Communism*, May–June
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press
- Sik E. 1992. *From Second Economy to Informal Economy. The Hungarian Case*. (Mimeo.)
- 1994. From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18, 46–70.
- Smith, W. C.–C. H. Acuna–E. A. Gamarra (Eds.) 1994. *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform*. Transaction Publishers New Brunswick (USA) and London (UK)
- Staniszki, J. 1992. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. London: Cambridge University Press
- Stark, D. 1993. *Recombinant Property in East European Capitalism*. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study and Department of Sociology, Cornell University. Presented on the Seminar on „Institutionalizing Social Transformations”, Radziejowice, November (Kézirat.)
- Szalai E. 1989. Az új elit. *Beszélő*, 26.
- 1991. A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, 6.
- 1994. Útelágazás. *Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó Szombathely–Budapest: Savaria University Press
- Thomas, J. J. 1992. *Informal Economic Activity*. Ann Arbor. The University of Michigan Press
- Tóth I. J. 1992. *Gazdasági érdekszervezetek és érdekvényesítési módszerek (első megközelítés)*. (Kézirat.)
- Urbán L. 1991. Why was the Hungarian Transition Exceptionally Peaceful?
In: Szoboszlai Gy. (Ed.) *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Vorozheikina, T. I. 1994. *Latin American Experience of the 1980s and Some problems of Socio-Political Transformation in Russia*. (Kézirat.) Megjelenés alatt: *Polish Yearbook of International Affairs*
- Voszka É. 1991a *Tulajdon-reform*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- 1991b Homályból homályba. A tulajdonosi szerkezet a nagyiparban. *Társadalmi Szemle*, 5.
- 1991c Tulajdonreform vagy privatizáció? *Közgazdasági Szemle*, 6.

-
- Walton, J. 1991. Debt, Protest and the State in Latin America. In: S. Eckstein (Ed.) *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements*. Berkeley: University of California Press
- Waterbury, J. 1989. The Political Management of Economic Adjustment and Reform. In: J. M. Nelson (Ed.) *Fragile Coalitions: the Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick (USA) and Oxford (UK): Transaction Books
- Williamson, J. 1993. Democracy and the 'Washington Consensus'. *World Development*, (Vol. 21) 8.
- Wojtyna, A. 1992. In Search of a New Economic Role for the State in the Post-Socialist Countries. In: W. Blaas–J. Foster (Eds.) *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*. Edward Elgar